

2

DISSERTATIONES
SODALIIUM SEMINARIII PHILOLOGICI
UNIVERSITATIS LITERARUM REGIAE HUNGARICAE
FRANCISCO-IOSEPHINAE

NOVA SERIES

VI.

ÚTLEÍRÁSOK A RÓMAI CSÁSZÁRI
KORBAN

ÍRTA:
VARGA VALÉRIA.

KOLOZSVÁR, 1942.

A kolozsvári M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem
Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karához
benyújtott doktori értekezés.

Bíráló: Dr. *Förster Aurél* nyilvános rendes tanár.

Társbíráló: Dr. *Ivánka Endre* nyilvános rendes tanár.

DISSERTATIONES
SODALIIUM SEMINARII PHILOLOGICI
UNIVERSITATIS LITERARUM REGIAE HUNGARICAE
FRANCISCO-IOSEPHINAE

NOVA SERIES

VI.

ÚTLEÍRÁSOK A RÓMAI CSÁSZÁRI KORBAN

ÍRTA:
VARGA VALÉRIA.

KÖLOZSVÁR, 1942.

Rövidítések:

R. E. = Pauly—Wissowa—Kroll, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.

It. Rom. = Itineraria Romana ed. O. Cuntz. Teubner. Lips. 1929 I.

Fr. = L. Friedlaender—G. Wissowa, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms¹⁰ 1922. I. köt.

Niss. = Nissen, Italische Landeskunde. I—II. Berlin, 1883.

Felelős kiadó: Varga Valéria.

Minerva Nyomdai Műintézet Rt. Kolozsvár 14067. Felelős vezető: Major József.

I.

A nyílt égen repülőgép suhan át, világok között, óceánok felett gőzhajók szelik a mély vizeket, villámvasutak cikáznak a világrészeken keresztül: az ember legyőzte a távolságot. Ma már menetrenddel a kezünkben pontosan tudhatjuk, mikor érkezünk meg expressz-vonatunkkal a világ másik sarkára, hol és mennyiért kapunk szállást, milyen közlekedési eszközökkel juthatunk a Földnek éppen ellenkező sarkára. Ma már valóban: *Nil mortalibus arduum est.*¹ Könyvespolcaink megtelnek a világ minden tájáról hírt adó útleírásokkal. Megnőttünk térben és időben. Életünk sokszorosodik, hiszen sok-sok ember életeredménye lesz sajátunk. Fellépünk a Himalájára és bejárjuk az Északi-sarkot!

Ha az útleírások szemszögéből tekintjük át a római irodalmat, csodálkozva állapítjuk meg, hogy még a császárkori Róma gazdag irodalma is kevés emléket mutat fel ebből a műfajból. De nemcsak a rokonjelenségek összekötő kapcsa képezheti indító okát annak, hogy figyelmünk a régiek életének politikai, társadalmi, irodalmi mozzanatai felé irányuljon, hanem az ellentétek is. Sőt talán ez utóbbiak még vonzóbb erejűek, mert ezek segítségével könnyebben fényt deríthetünk egy-egy jellegzetesen római vagy görög jellemvonásra.

Éppen ezért a következő oldalakon csak olyan írók útleírásairól lesz szó, akikről tudjuk, hogy írásaikban saját utazásaik élményeit elevenítették fel. Nem foglalkozunk tehát a regényes útleírásokkal, sem a geographusok utazásaival (Strabo, Pausanias). Ezekben ugyanis az egyéni tapasztalatok teljesen

¹ Hor. od. I 3, 37.

át vannak szöve elődeiktől vagy más leírásokból szerzett ismeretekkel. Nem lehet pontosan megállapítanunk, hogy melyek az egyénnek, az embernek az élményei, megjegyzései és melyek az író értesülései vagy éppen találmányai.

Tudomásom szerint az itt körvonalozott útleírásokról eddig még összefüggő tanulmányt nem írtak. Csak részletkérdésekkel foglalkozó munkákat találtam.²

II.

Az utazásról az írók a legellentétebben nyilatkoznak. Catullus türelmetlenül várja az utazás kezdetét, Cicero viszont a „legjobb otthon” elvét hirdeti.³ Seneca is elítélőleg beszél az utazásról.⁴ Horatiusnak és vele együtt sok más rómainak az *odium maris et viarum* volt a jelszava és legszívesebben a partról szemlélte akár a dühöngő, akár a látó hullámokon tovasikló hajókat.⁵

„Les Romains comprenaient mal que l'on s'exposât au péril par plaisir ou par simple cupidité; peuple précis, épris des contours arrêtés et prochains, comment d'ailleurs auraient-ils eu un goût bien vif pour la mer illimitée, incertaine, déjouant par sa capricieuse humeur toutes les prévoyances, brisant les forces...”⁶

Florus *populus terrester*-nek nevezi a római népet.⁷ Mégis a tények azt bizonyítják, hogy a császárkorabeli római polgár sokat utazott.

Öröktől fogva él ugyanis az emberekben az ismerellen, az új dolgok iránti vágy. *Hominum natura novitatis ac peregrinationis avida est.*⁸

² S. Gestaltmayr, *Poetische Reisebeschreibungen bei den Römern*. Prog. Salzburg. 1916, 15. L. Illuminati, *La satira odeporica*. Milano 1938. Plessis-Lejay, *Oeuvres d'Horace*. II. Paris 1911, 135 kk.

³ *Iam mens praetrepidans avet vagari, | Iam laeti studio pedes vige-scunt*. Cat. 46, 7–8.

⁴ *Peregrinationes suscipiuntur vagae et litora pererrantur et modo mari se modo terra experitur semper praesentibus infesta levitas*. Sen. *de tranq. animi* 2, 13.

⁵ Hor. *ep.* I 11, 6. *Od.* II 6, 7. 16. 28.

⁶ Plessis-Lejay, *Introd. aux oeuvres d'Horace*. Paris. Hachette XII. o.

⁷ Florus II 2.

⁸ Plin. *n. h.* XVII 66. Sen. *consol.* ad Helv. 6, 6.

A birodalom kiterjedése, a közigazgatás összpontosítása és ennek következtében a provinciák és Róma közötti állandó kapcsolat, a jó utak hálózata⁹ csak fokozták az emberekben azt a vágyat, hogy útrakeljenek új benyomásokat, új ismereteket szerezni.¹⁰ *Navigant quidam et labores peregrinationis longissimae una mercēde perpetiuntur cognoscendi aliquid abditum remotumque... Curiosum nobis natura ingenium dedit.*¹¹

A császárkori római birodalomban találkozunk az utazás minden fajával. A provinciák lakói sokszor mentek Rómába egyes vitás jogi kérdések tisztázására,¹² vagy kisebb-nagyobb állások elnyerése ügyében.¹³ Rómába küldték azokat a nagy bűnténnyel vádlottakat is, akik felett nem ítélezhetett a helytartó.¹⁴

A különböző városok követei rendszerint fényűző keretek közt utaztak Rómába.¹⁵ Mikor Philo, alexandriai követ, Rómába jött feljegyzi azt, hogy itt a világ minden részéről jött követeket látott.¹⁶

A császárok mindenkor kötelességüknek tartották, hogy meglátogassák a tartományokat.¹⁷ Augustus több ízben volt Galliában, Hispániában, Illyricumban, Kis-Ázsiában, Samosban, Szíriában, Egyiptomban.¹⁸ Hadrianus tízszer távozott el Itáliából.¹⁹

Nagy utazásokat tettek a történet- és földrajzírók, természetkutatók és orvosok, hogy megismerhessék a tartományok

⁹ A közlekedés könnyűségét bizonyítja az a tény, hogy Augustus idejében a tengerentúli provinciákból ásványvizet, Fr. 365. o., Boulogneból pedig élő libákat és gyümölcsfákat hoztak Rómába. Plin. n. h. X 53 XV 102.

¹⁰ Sodann hatte die vollkommen ungehemmte Freizügigkeit bei der Vortrefflichkeit der Verkehrsanstalten und der verhältnismässig grossen Sicherheit der stets belebten Strassen ein unaufhörliches Hin- und Herziehen, Wandern und Reisen eines nicht geringen Teils der Bevölkerungen zur Folge. Fr. 361.

¹¹ Sen. de otio 5, 2 k. A kos csillagzat alatt született emberekről azt tartották, hogy a csend és pihenés óráit nem tudják élvezni és minden örömet abbán találják, ha városról-városra, tengerről-tengerre utazhatnak. Manil. Astron. IV 510 kk.

¹² Mart. VIII 31.

¹³ Epict. Diss. III 9. 6.

¹⁴ Mommsen StR. II 968.

¹⁵ Egy követ, aki Bizáncból jött Traianust üdvözlölni, 12.000 sesterčius útipénzt kapott. Plin. ep. ad Trai. 43 kk.

¹⁶ Leg. ad Gai. 182 id. Fr. 360. v. ö. Tac. A. XVI 5.

¹⁷ Suet. Aug. 47.

¹⁸ L. Homo. Hist. anc. 1933. III 31.

¹⁹ U. o. 480.

erkölceit, szokásait és erejét.²⁰ Elég megemlíteni Strabo, Apion, Pausanias és Galenus nevét.

Az ifjúság is sokat utazott. A birodalom minden műveltebb részében találunk tanulmányi központokat,²¹ melyeket nagy számban kerestek fel az ifjak. A leglátogatottabbak természetesen Róma, Athén és Alexandria.²² Nemcsak a híres rétorok és filozófusok iskolái vonzották az ifjúságot, hanem a kitűnő intézmények is, melyek az idegenből jövő ifjúság minden kényelméről gondoskodtak.²³ Marcus Aurelius idejében a világ minden részéből jöttek Rómába tanulni, Arábiából, Mesopotámiából éppen úgy, mint Libyából vagy Egyiptomból.²⁴

De nemcsak a tanulnivalók utaztak be nagy távolságokat, hanem a rétorok, szofisták is, akik egész életükön keresztül vándoroltak egyik városból a másikba.²⁵ Ez volt a legbiztosabb út ugyanis a hírnév és gazdagság felé akkor, amikor ismeretlen volt a sajtó és a posta.

Cicero szerint a híres filozófusok egész életükben nem tértek vissza hazájukba.²⁶

Állandóan uton voltak a színészek, zenészek, atléták, egyenként vagy csoportosan. Az ünnepélyek rendezői a legtávolabbi városokból szerződtettek színészeket, szereplőket.²⁷

De nemcsak a színészek és versenyzők jöttek a világ

²⁰ Galenus szerint az orvosképzés elengedhetetlen feltétele volt az utazás. Galen. I 58. Bár Senecának más volt a véleménye: *Peregrinatio non facit medicum*. Sen. ep. 104 19. Plut. Cato Min. 12.

²¹ Ilvenek Pergamum, Cyzicus, Mediolanum Plin. ep. IV 13, 3. Augustodunum Tac. A. III 43., Carthago Abul. Florid. 18. Aug. Conf. II 3, 5., Apollonia Suet. Aug. 8. 89. 94., Massilia Tac. A. IV 44., Agric. 4., Tarsus Str. XIV 673., Antiochia Cic. pro Archia 4., Smyrna Philostr. Vit. soph. I 19, 2. 21, 3. 5. 25, 1. II 26, 2.

²² Str. IV 181. Philostr. Apoll. Tyan. VIII 15. Quint. Declam. 333. Lucian Alex. 44.

²³ Philostr. Vit. soph. II 1, 7.

²⁴ Fr. I 384.

²⁵ Philostr. Vit. soph. II 9, 1. Aristidesről Philostratos megemlíti, hogy nem sokat utazott, mert csak Görögországban, Itáliában és Egyiptomban járt.

²⁶ Tusc. V 107.

²⁷ Kocsivezetőket Laodiceából, színészeket Tyrus, Berytus és Caesarea-ból, énekeseket Heliopolisból, atlétákat Gazából, Ascalonból. Expos. tot mundi 32. Aurelius Charmus. híres énekes Rómától Antiochiáig mindenütt dicsőséget aratott. C. I. G. 3425. Marcus Aurelius Asclepiades azzal dicsekszik, hogy ő három országban is fellépett: Itáliában, Görögországban, Kis-Ázsiában. I. G. XIV 1102. id. Fr. I 386.

minden részéből az ünnepélyekre, hanem az érdeklődők is. A római színelőadásokra a birodalom minden részéből nagyszámú közönség gyűlt össze. Úgyszintén az olympiai és pythói játékok²⁸ alkalmával egész Görögország találkozott még Julianus Apostata idejében is.

Az egyes éghajlatok gyógyító hatását már régen felismerték.²⁹ Sokan utaztak gyógyulást keresve Egyiptomba³⁰ vagy Afrikába vagy pedig az Oeta hegység lábánál fekvő Anticyrába.³¹ Nem kevésbé látogatottak voltak a napjainkban is híres melegforrású fürdőhelyek.³² Sokan csak szórakozás céljából utaztak a fürdőhelyekre.³³

A császárkori ember ugyanis nem mindig valamilyen kitűzött cél érdekében utazott: sokszor csak nyugtalan lelke űzte új, idegen, ismeretlen városok, vidékek felé. Bejárja Campania kies vidékét, Lucania vadregényes tájait, Tarentum híres kikötőjében egy kicsit megpihen, hogy azután sietve éppen olyan nyugtalansággal lelkében, mint ahogy elindult, visszatérjen Rómába.³⁴ Nem ismerték fel az utazás, a környezetváltozás lélekűdítő hatását.³⁵

De vajjon érezték-e egyáltalán az utazásnak azt a vonzó erejét, ami magával ragadta a mai kor emberét? Áthatotta-e őket az utazásnak, az otthon és a végtelen, a megihlt és a veszélyes közötti lebegésnek az a különös varázsa, mely hatalmába ejtette a mai világot? Hogy hatott a császárkori ember

²⁸ Gell. N. A. XII 5, 1. Julian. Ad Themistium p. 263. A. Az eleusisi ünnepek alatt Athénbe nagyon sok idegen özönlött. Philostr. Apoll. Tyan. IV 17.

²⁹ Epict. Diss. III 16, 12.

³⁰ Plin. n. h. XXXI 63.

³¹ Plin. n. h. XXV 52. Str. IX 418. Hor. Sat. II 3, 166. Suet. Cal. 29. 2. Galen. XII 191.

³² Fr. I 389.

³³ Főleg Baiae. Aedepsus, Canopus voltak látogatottak. Sen. Cons. ad Polyb. 6, 4. Ep. 28. Ovid. Remed. am. 213 kk. Amm. Marc. 22, 14.

³⁴ Sen. de tranq. animi 2. 13 kk. *Navibus atque quadrigis petimus bene vivere.* Hor. ep. I 11, 30–31.

³⁵ *Animum debes mutare non caelum.* Sen. ep. 28, 1. *Peregrinatio notitiam dabit gentium, novas tibi montium formas ostendit, invisitata spatia camporum et inriguas perennibus aquis valles... ceterum neque meliorem faciet neque saniozem.* Sen. ep. 104, 15–16. *non voluptates illa temperavit, non cupiditates refrenavit, non iras repressit, non indomitof amoris impetus fregit.* u. o. 13.

lelkére az utazások nyújtotta, sokféle benyomás? És milyen irodalmi alakban öntötte utazási élményeit a császárkori író?

Ezekre a kérdésekre próbálnak feleletet adni a következő oldalak.

III.

A fenti példákból következik, hogy a római birodalom területén élénk forgalom volt. Ezt bizonyítják a kemény bazaltból készített utak még a Rómától távolieső vidékeken is.⁸⁶ Skóciától Erdélyig és az Euphrateslől az afrikai Syrtisig tervszerűen épített úthálózatok tanuskodnak amellett, hogy az utazás az ókorban nem volt ritka dolog.⁸⁷

Kétségtelen, hogy a legélénkebb forgalom a császárkorban volt. Augustus békéje megteremtette az utazás előfeltételeit, a biztonságos szárazföldi és tengeri utakat.⁸⁸ Ebben a korban már minden évszakban, a birodalom minden részében, a nap bármelyik órájában útra lehetett kelni.⁸⁹ Nem voltak félelmetesek sem Arábia, sem Egyiptom keskeny, homokos útjai, nem voltak megmászhatatlan hegyek, megmérhetetlen folyamok. Egyaránt utaztak rómaiak, görögök és barbárok, mert teljes biztonságot nyújtott az a tény, hogy valaki római vagy pedig Róma alattvalója.⁴⁰

Sokat utaztak a császárkorban, mégis ennek a kornak az irodalma kevés útleírást őrzött meg számunkra, de mégis többet, mint az előtte vagy utána következő irodalmi korszakok.

A köztársaság irodalmi emlékei között olyan útleírásokat, amelyekben egyéni élményekről számolnának be az írók, nem találunk, vagy pedig csak szórványos töredékekből szerzünk tudomást arról, hogy ilyenek voltak. Nem sorozhatjuk az útleírások közé Naevius vagy Ennius töredékeit.⁴¹

⁸⁶ H. Stephan, *Das Verkehrsleben im Altertum* 53 o. *Raumers, Hist. Taschenb.* 9. évf. 1868.

⁸⁷ Úthálózatok 1. Fr. 322 kk. 327.

⁸⁸ Suet. Aug. 93, 2. Irenaeus contra haeres. IV 30, 3.

⁸⁹ ἔστιν πάση ὥρᾳ ὁδεύειν, πλεῖν ἀπ' ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμᾶς. Epict. Diss. III 13, 9.

⁴⁰ Tertullian, *De anima* 30. Aristid. or. 14, 225 D.

⁴¹ J. Mesk. *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 1917. 951 o. S. Gestaltmayr, *Poetische Reisebeschreibungen bei den Römern* I. Progr. des k. k. Staatsgymnasiums in Salzburg 1916.

Az első útleíró Lucilius. Művének töredékeiből értesülést szerezhelünk utazásának főbb mozzanatairól, de a mű irodalmi értékét megállapítani nincs módunkban.

A császárkori irodalom útleírásait az utazók célpontja szerint két csoportba osztottam: 1. *útleírások, melyek Itália területén tett utazásokról számolnak be.* 2. *útleírások, amelyekben az írók Itália határain kívüli utazásaikat örökítették meg.* Az egyes csoportokba tartozó útleírásokat időrendi sorrendben fogom tárgyalni.

Minden írónál foglalkozom: a) az utazás céljával és fájával, mert nem lehet közömbös az egyes utazások alatt nyert benyomásokra, hogy valaki szabadakaratából, egyéni kedvtelésből utazik, száműzetésbe megy, vagy háborúba indul, vagy éppen béketárgyalásra,⁴² b) a beutazott távolság nagyságával, az utazás gyorsaságával, c) az útleírásokban levő vidékek földrajzi képével, de csak azoknál az íróknál, akik útleírásaikat természeti képekkel elevenítették, vagy pedig az utazás helye döntő fontossággal volt az utazás mellékkörülményeire, d) az utazás körülményeivel (útítársak, az utazás ideje, utazási alkalmatosságok).

Ezek ugyanis azok a kis mozaik szemek, melyek együttesen a különböző útleírások tarka képét adják. A keletkezett kép a rideg valóság adatait mutatja be részben vagy egészben, vagy pedig színességével és változatosságával magával ragadja a szemlélőt, ez az író vagy költő adottságaitól, az egyes kor gondolat- és érzésvilágától, az irodalmi kifejezés módjától függ. Meg kell ismernünk a leírások tárgyi háttérét, hogy világos képet nyerhessünk arról, hogy mit alkotott az író vagy költő, járt utakon haladt-e vagy pedig új színekkel gazdagította kora irodalmát. Csak így juthatunk el az útleírások irodalmi méltatásához.

⁴² J. Mesk. u. o.

IV.

A) Utazások Itália területén.

I. Utazás Rómából Brundisiumba.

A császárkori irodalom első útleírását, amely Itália területén tett utazásról számol be, Horatius satíráinak első könyvében találjuk.⁴³

Az utazás célját Horatius csak néhány szóval körvonalazza.⁴⁴ Egyrészt kortársai előtt ismert dolgokról beszél, másrészt a költő ebben az időben már bizalmas barátja Maecenasnak,⁴⁵ Octavianus nagyhatalmú miniszterének. Kora államférfiainak rejtélyességét és tettük okainak szükszavú felfedését követendő példának tekintette. Ez volt ugyanis az egyedüli út a váratlan meglepetések kikerülésére akkor, amikor mindennapi esemény volt a vezető férfiak pálfordulása.

Horatius utazásának hivatalos jellege és politikai célzata volt, amennyiben a költő barátaival a tarentumi békekötésre kísérte el Maecenast.⁴⁶ Ez a tény csak az utazás körülményei szempontjából fontos.⁴⁷ Maecenas politikai küldetése csak alkalom arra, hogy Horatius legjobb barátai társaságában nagyobb kirándulást

⁴³ Sat. I 5.

⁴⁴ Sat. I 5, 28–29.

⁴⁵ Sat. II 6, 41–43.

⁴⁶ Horatius utazása Kr. e. 37-ben volt. Orellius-Baiterus³ sat. I 5 excurs. Kiessling–Heinze⁵, Krüger¹⁰, Nauck³ Horatius kiadása. Sat. I 5. bev. Campbell, Horace a new interpretation 97. o. W. Drumann–P. Groebe, Geschichte Roms³ I 308. jegyz. V. Gardthausen, Augustus u. seine Zeit I 253. Porphyrio és Acro Horatius útját, tévesen. Livius CXXVII. könyvében elmesélt események időpontjára helyezik, tehát Kr. e. 40-ben a brundisiumi békekötés idejére. L. Homo hasonló véleményen van. Hist. Anc. III 100. o. jegyz. Mások Kr. e. 38-ra határozzák meg Horatius utazását, mikor Octavianus kívánságára Maecenas Athénbe ment Antoniushoz a nézeteltérések elsímitására. App. B. C. V 92., Schütz, Waltz, Cartault id. Plessis–Lejay, Oeuvres d'Horace II 144. o. L. Hermann Rev. 7. lat. 9 1931. 273. id. Schanz–Hosius Gesch. röm. Lit. 119. o. v. ö. Plessis–Lejay u. o. 144–145. o.

⁴⁷ Hivatalos személyek utazása I. Fr. 346.

legyen. Octavianus és Antonius között ismét kenyértörésre került a sor. A Sextus Pompeius ellen megkezdett háború kedvezőtlen fordulatot vett: Octavianus mindenképpen kereste az összeköttetést Antoniusszal. Úgy látszik azonban, megjavult a helyzet és a tárgyalások megkezdése nem volt sürgős. Maecenas utazása nem árul el semmi sietséget, nincs nyoma gyors, időre kiszámított intézkedéseknek.

Róma és Brundisium közötti kb. 360 mérföldet⁴⁸ Horatius és társai 15 nap alatt tették meg.⁴⁹ Ez az utazási teljesítmény mutatja, hogy Horatius és társai nagyon kényelmesen utaztak. Brundisumból már tíz nap alatt is kényelmesen Rómába lehetett érni,⁵⁰ bár gyorsabb iramban kilenc, sőt öt nap⁵¹ alatt is meg lehetett tenni ezt az utat.⁵²

Horatius útja a legváltozatosabb vidéken vezetett keresztül. Útvonala Latiumot, Apuliát és Calabriát szelte át. Változatos természeti képek vonultak el az utasok szemei előtt. Egyhangú

⁴⁸ Horatius útszakaszának nagyságát pontosan nem lehet megállapítani. Róma—Capua 132 mérf. CIL. X 684 k., It. Rom. W. 107 k., bár It. Ant. ettől eltérőleg 124 mérf.-re határozza meg ezt a távolságot. It. Ant. W. 111. Capua—Beneventum 33 mérf. It. Rom. W. 111., Beneventum—Tarentum 157 mérf. u. o. W. 120., innen Brundisium 44 mérf. u. o. W. 119. Összesen tehát 366 mérföld. Strabo VI 283 viszont és Plinius n. h. II 244 csak 360 mérf.-ről tud. Horatius útjának nagyságát pontosan nem tudjuk kiszámítani, mert Beneventumtól elindulva nem követte az Itineráriumokban feltüntetett egyik útvonalat sem, hanem keskeny hegyi ösvényeken haladt keresztül Apulia hegyein Trivicumig, majd Ausculumig.

⁴⁹ Kiessling—Heinze⁵ Horatius kiadása Sat. I 5 jegyz., Krüger—Hoppe 1923. Mások szerint Horatius társaival ezt az utat csak 13, Hor. Satires Lejay kiadás 1911, egyesek szerint csak 11 nap alatt tette meg. Desjardins id. Lejay u. o. 167. o. Kétségtelen, az utazás résztvevői kényelmesen utaztak és nem tűzték ki előre megérkezésük biztos határidejét. Sat. I 5, 5. Lehet, hogy a polgárháború után az egyes állomáshelyek között nehezebb volt a közlekedés. Walckenaer, Histoire de la vie et des poésies d'Horace³ 1858. 228. o. Mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy Trivicum és Canusium közötti nehezen járható úton egy nap alatt 59 mérföldet, azaz 87 km.-t tettek volna meg. (Desjardins.) Inkább elfogadható az az érvelés, hogy a kevésbé forgalmas és éppen ezért gondozatlan hegyi úton sokkal lassabban haladtak, (naponta 1½ mérföldet tettek meg), mint a főútvonalba bekapcsolódó, nagy forgalom lebonyolítására épített és jókarben tartott útszakaszon. Kiessling—Heinze⁵ ad 71. s., 49. s.

⁵⁰ *Luce minus decima dominam venietis in Urbem, | Ut festinatum non facialis iter.* Ov. ep. ex Ponto IV 5. 7—8.

⁵¹ Plut. Cato M. 14, 3.

⁵² Ebben az időben rendes körülmények közt utazók számára elérhető napi eredmény 30—36 mérf. volt. Bár Statius IV 3, 112—113 azt állítja, hogy Rómából napkeltétől napnyugtáig Baiaeba lehetett jutni (138 mérf.). It. Rom. W. 107, 122 kk. A költő természetesen valamilyen gyors futár útjára gondolt. v. ö. Liv. IX 9, 13. Caesar, ha a szükség úgy kívánta, száz mérföldet is meg tudott tenni egy nap alatt. Suet. Caesar 57.

bár, mégis szükséges a felkeresett vidékek, városok földrajzi viszonyainak áttekintése, mert csak így kaphatunk helyes képet arról, hogy milyen adatokat nyújthatott maga a természet az írók útirajzához, milyen természeti képek sorakoztak fel az író vagy költő lelki világának többé-kevésbé érzékeny lencséje előtt.

Rómától Forum Appi községig a birodalom legjobb útján, az utak királynéján,⁵³ a Via Appián utaztak. Első megállóhely Aricia, Latium egyik legrégebb városa.⁵⁴ A mons Albanus majdnem 1000 m. magas hegyormo⁵⁵ itt már enyhe lejtőkbe megy át: ezeket a lejtőket, dombhátaikat⁵⁶ sűrű erdők borították s hűvös berkek⁵⁷ szegélyezték és mély tavak övezték.⁵⁸ Itt terültek el a gazdag római polgárok nyaralói.⁵⁹ Szép fekvésű, de szegény városka⁶⁰ állandó élénk forgalma ellenére is.⁶¹

A nyílegyenes fákkal és emlékművekkel szegélyezett Via Appián haladó utast, mikor Ariciát elhagyta, érdekes kép fogadta. Az út egyik oldalát a Volscus hegység végső gyűrődései szegélyezték, a tengerpart felé pedig a dűnék kettős sora keskeny partitavakkal és lagunákkal váltakozva határolta el a síkságot a tengertől. A Campania felé vezető fő útvonal itt már mocsaras vidéken haladt keresztül. A folyók tengertől visszavetett homokjából keletkezett homokpadok a hegyekről lesiető folyókat elzárták a tengertől. Az erős délnyugati szél, mely a tengert felduzzasztja, arra kényszerítette a vizeket, hogy visszafelé folyjanak és a nagy számban felbukkanó források csak elősegítették a vidék elmocsarasodását.⁶² Bár a sokfajta és buján tenyésző vízinövény szép vidékké varázsolta ezt a tájat és még a legnagyobb nyári forróság idején is üdezőld színbe öltözve várta az idegent, valójában kellemetlen és egészségtelen lázfészek volt, melynek kigőzölgése messzire megfertőzte a levegőt.⁶³ A pomptinumi mocsarakon való éjszakai utazás után örömmel

⁵³ Stat Silvae II 2 12. Diod. Sic. XX 36.

⁵⁴ R. E. II 822. Walckenaer u. o. I 209.

⁵⁵ Niss. I 261.

⁵⁶ Val. Max. VIII 2, 4. Mart. XII 32, 9. II 19, 3.

⁵⁷ Vallis Aricinae silva praecinctus opaca, | Est lacus, antiqua religione sacer. Ov. Fast. III 263–264.

⁵⁸ W. A. Becker, Gallus³ 71. o.

⁵⁹ Niss. u. o.

⁶⁰ Hospitio modico. Sat. I 5, 2.

⁶¹ Aricia volt ugyanis a Via Appián utazók számára az első pihenő állomás. A város dombjain csoportokba verődött koldúsok várták a nagy-számú átutazó közönséget. Mart. II 19, 3–4. Juv. IV 117. Becker, Gallus³ Anmerk. 88. o.

⁶² v. ö. Verg. Aen. VII 80. Sil. It. VIII 379.

⁶³ H. Niss. I 324. kk.

köszöntötte az utas Feronia üdítő forrásait,⁶⁴ hűvös berkeit és Anxur-Terracina messzire ragyogó csúcsait.⁶⁵

Terracina magaslata és a Volscus hegyek végső nyúlványai között félköralakú, 13 km. széles, dombvidékkel váltakozó síkság volt. Egykori hegyomlás következtében folyók és patakok záródtak el és a vizek a vidéket elmocsarasították, úgyhogy a domb hajlatait tavak és ingoványok töltötték ki.⁶⁶ A dombok hátán volt a boráról híres Ager Caecubus.⁶⁷ A Via Appia nagy kanyarral kikerülte a lacus Fundanus mocsaras vidékét, elérte a Fundani montes⁶⁸ lábánál meghúzódó Fundi várost.⁶⁹ A mocsaras vidéket Speluncánál⁷⁰ sziklás vidék váltotta fel⁷¹ és az út nagyobb kapaszkodó után (277 m.) völgykatlanba vezetett, majd délfelé haladva, félköralakú, 8 km. átmérőjű öbölbe, a Formianus Sinusba ért.⁷² Az öböl középső részét foglalta el Formiae város.⁷³ Mögötte sziklás magaslat emelkedett, keleten és nyugaton két előhegység örködött a város felett,⁷⁴ a meszszeiségből óriási tumulusok benyomását keltve. Az erdőkkel koszorúzott, színpompás növényzettel büszkélkedő *temperatae dulce Formiae litus* vetekedett Nápoly szépségével.⁷⁵

Formiaetól az útvonal Sinuessa felé a tengerpartot követte, amelyet egy-két km. széles mocsáröv kísért. A parti síkság Sinuessánál, a hegyvidékkel találkozott. A Massicus hegység választófal volt Liris és a Volturnus folyók völgyei között. A város a hegység északi szorosánál feküdt,⁷⁶ Campania és

⁶⁴ Verg. Aen. VII. 799.

⁶⁵ *Splendidas Anxur* Mart. X 51, 8., *praecipites Anxuris arces.*, Lucan. 3, 84., *scopulos verticis Anxur* Sil. It. VIII 391., Mart. VI 42, 6. Ma is Terracina kövei messziről ragyognak a napsütésben: *Candidus Anxur* Mart. V 1, 6. Plessis—Lejay Hor. Sat. I 5, 26. jegyz. Porph. téved: *mons ille... non candida saxa habet, sed calci coquendae aptissima; ergocalce videtur candida dixisse.*

⁶⁶ Isogonus fr. 17. Müller F. H. G. IV 437. Niss. II 658.

⁶⁷ Plin. n. h. XIV 61. Mart. XII 115, 113. Athen. I 27. a. Strab. 234.

⁶⁸ Tac. Ann. IV 59.

⁶⁹ Cic. ad Att. XIV 6 l. Str. V 234.

⁷⁰ Suet. Tib. 39. Tac. A. IV 59.

⁷¹ Plin. n. h. III 59. Str. V 233.

⁷² Sym. ep. VII.

⁷³ Niss. II. 659.

⁷⁴ Liv. XXII 16. 4: *Formiana saxa* Liv. XXXIX 44, 6. Itália legvédelebb kikötője volt. Cic. de imp. Cn. Pomp. 33. Tac. Ann. XV 46. C. I. L. X. 603 o. Str. V. 233. Φορμιάει... Ὀρμιάει λεγόμενον πρότερον διὰ τὸ εὐορμον.

⁷⁵ Mart. X. 30, 1. kk. A város és környékének kellemes éghajlata, jó vitorlázási lehetőségek, a sikeres halászat reménye sok római ide csalogatott. A kikötő és a város közötti részen az előkelő római polgárok villái csak méltó keretet nyújtottak a Mammurra és hozzá hasonlók aranyaival virágzó várossá fejlődött Formiaének. Plin. n. h. 36, 48. Hor. Sat. 15, 37. schol. Acro.

⁷⁶ Liv. X 21, 8. XXII 14.

Latium határán,⁷⁷ de határdombjai az ager Falernusig terjedtek. Szép fekvése, bortermő vidéke, kellemes éghajlata látogatott nyaralóhelyé avatta.⁷⁸

A Volturnus völgyében volt Capua. Az ókori utas előtt ismert vidék képeinek körvonala számunkra elmosódottak. A Volturnus lényegesen megváltoztatta folyásának irányát és egyszersmind e vidék egész képét is.⁷⁹ Capua Campania virágzó városa volt: amphitheatruma, fényes fürdői, rózsaligetei kellemes nagyvárossá tették.⁸⁰

Capuától a Via Appia átszelte a völgyet és áthaladva a híres Tusculae Caudinae szoroson a hegyektől minden oldalról védett Caudium közelébe vezetett el.⁸¹ Innen meredek és keskeny szoroson elhagyta a magas völgykatlant és alacsonyabb, olajfa berkektől koszorúzott völgyben egy kis patak folyását követte Beneventumig.

A Taburnus előhegység és az Apennini hegylánc közé zárt termékeny vidék fővárosa Beneventum, a Calor és Sabbatus folyók találkozásánál feküdt. A gazdag és virágzó város Alsó-Itália útjainak találkozó pontja volt.⁸² Beneventumtól Horatius és társai nem a Via Appián folytatták útjukat, amely Aeclanum-Aquilonia-Venusia irányában Alsó-Itáliát szelte keresztül. Nem választják azt a másik utat sem, amely Aequeum Tuticum-Aecae-Canusium irányában a tengerpart irányát követte.⁸³ Ők az Ufita⁸⁴ folyó völgyén keresztül, hideg éghajlatú vidéken, nehezen járható, (79. sor) hegyi utakon haladva Trivicum felé tartottak.⁸⁵ Azoknak,

⁷⁷ Str. 231. Plin. n. h. III 59.

⁷⁸ Sil. It. V 527: *Sinuessa tepens*. Mart. VI 42, 5: *Sinussea mollis*. Ovid. Met. XV 715. A város közelében voltak az Aquae Sinuessanae nevű gyógyforrások. CIL. VII 2583. Str. V 234.

⁷⁹ Niss. II 711.

⁸⁰ Liv. XXXII 7. 3. Athen. XV 688. c.

⁸¹ A város másfél kilométerre északra feküdt a Via Appiatól, Niss. II 807.

⁸² Str. 250. Cic. Verr. I. 15. Plin. n. h. III 105. Hat útvonal találkozott itt. Niss. II 812.

⁸³ Tab. Peut. V. δύο δὲ εἰσι, μία μὲν ἡμιονική διὰ Πεύκετιον, οὗς Ποιδίχλους καλοῦσι, καὶ Δαυνίων καὶ Σαυνιτῶν μέχρι Βενεουεντοῦ, ἐφ' ἣ ὁδῷ Ἐγνατία πόλις, εἴτα Καλὶα καὶ Νήτιου καὶ Κανύσιον καὶ Ἐρδωνία· ἡ δὲ διὰ Τάραντος μικρὸν ἐν ἀριστερᾷ ὅσον δὴ μίξας ἡμέρας περίοδον κυκλεύσαντι, ἡ Ἀππία λεγομένη, ἀμαξήλατος μέλλον. Str. VI 282—283.

⁸⁴ A folyó régi neve ismeretlen. Niss. II 811.

⁸⁵ Walckenaer, Histoire de la vie et des poésies d'Horace², I 221 o. Lehet, hogy a többi utakat javították. Nem látszik valószínűnek az a feltevés, hogy Maecenas a rövidebb utat kereste volna, vagy pedig politikai szempontok indították volna arra, hogy ezeken az útakon haladjon Brundisium felé. A Via Appia Beneventum—Venusia-i útszakaszon vagy kettős volt, vagy pedig a régebbi időben Beneventumtól a Calor és mellékfolyója (az Ufita)

akik az Aufidus folyó völgyét szegélyező hegyeken utaztak, Trevicum kínálkozott pihenőhelyül. Ez a város egy kb. 700—800 m. magas vízválasztóhegy tetején épült s innen örködött a vidék felett.⁸⁶ Erről a magaslatról 24 mérföldet lefelé haladva, a déli széltől száritott Apulia⁸⁷ hegyein keresztül a Calaggio-Carapella folyó völgyében,⁸⁸ Ausculumba, *oppidulum quod versu dicere non est*, érték.⁸⁹ Ausculum, a kis hegyi város, a Carapella jobb partján, nagyobb (470 m.) magaslaton feküdt.⁹⁰ Ettől a várostól Horatius utazásának iránya, bár távolodik a hegyektől, mégis nehezen járható vidéken haladt keresztül, az Aufidus folyását követve.

Canusium a síkság és a hegyvidék találkozásának határvonalán, a hegyek és a tengerpart közötti távolság közepén, az Aufidust szegélyező hegyek egyik kiugró nyulványán épült.⁹¹

mentén Trevicum—Aquilonián keresztül Venusiába vezetett. Később azonban más irányt kapott az út. Mommsen CIL IX 602. Kiepert viszont a hirpinek vidékéről készített térképén nem tüntette fel ezt az utat a Calor—Ufita völgyében. CIL IX tab. II. Ehelyett csak föltevések, de nem leletek alapján, Aeclanum—Aquilonián át Venusiába vezető út a Via Appia nevet kapta, amelynek iránya csak Aquilonia—Venusia részre bizonyos. R. E. VII. A. 523. 60. Az előbbi útszakaszon rövidebb, de fárasztóbb volt az utazás, mint a délebbre fekvő, Aeclanumon át vezető úton. Ha Horatius egy nap alatt Beneventumból Trivicumba érkezett, akkor ezen az útvonalon kellett haladnia, mert Aeclanumon keresztüli út egy napi útnak igen nagy teljesítmény lett volna. CIL IX 602.

⁸⁶ A fényűzéshez szokott rómaiaknak nagyon kevés kényelmet tudott nyújtani a nehezen megközelíthető, hegyek közé rejtett állomáshely. Hor. Sat. I 5. 79. kk.

⁸⁷ Sen. N. Q. V. 17. 5. Hor. epod. 3. 16: Apulia vidéke l. Philologus 65. M. Mayer zur Topographie und Urgeschichte Apuliens 490. kk.

⁸⁸ Niss. II 818. kk. Apulia hegyein keresztül a tengerpart felé három út vezetett: a Cerbalus, Aufidus és a Callagio—Carapella (régí neve ismeretlen Niss. u. o. 819) folyók mentén.

⁸⁹ A scholion írók szerint Aequeum Tuticumba. De ezen a városon keresztül Canusiumot megközelíteni nagy kerülő lett volna. Ausculumtól Canusiumig a távolság 24 ezer passus, míg Aequeum Tuticumtól 58 ezer passus volt. Orellius—Baiterus—Mewes Hor. kiadás 87. sor jegyz. Ausculumtól Canusium keletre volt, míg Aequeum Tuticum északra, tehát kétszer kellett volna ugyanazt a távolságot megtenni, Apuliából újra vissza kellett volna térni Campaniába. Ha Horatius Aequeum Tuticumba akart volna menni, akkor sokkal egyenesebb út lett volna Beneventumból, Trivicum kikerülésével, Aequeum Tuticumba menni. Trivicumból viszont Bariumba az egyedüli út Ausculumon keresztül volt. Walckenaer, Hist. de la vie et des poésies d'Horace³ I 223. M. Romanelli, Topografia antica del regno di Napoli id. Walckenaer u. o. I. 224 Capmartin de Chaupy, aki beutazta dél Itáliát, hogy helyes képet kapjon Horatius földrajzi adatairól, megállapította, hogy a költő csakis Ausculumra célozhat. Capmartin de Chaupy, Découverte de la maison de campagne d'Horace III 495—496. id. Walckenaer I 225. Aequeum Tuticum csak kis hegyi pihenő állomáshely volt, Ausculum pedig valóban *oppidulum* volt.

⁹⁰ Niss. II 845.

⁹¹ Plin. n. h. III 102. Horatius a vízhiány miatt panaszkodik. A helyzet később sem sokat javult. Keppel Craven, Excursions in the Abruzzi 1838. II 315. id. Walckenaer I 227 o.

A tengerpart felé huzódó termékeny földcsávot gyümölcsösök, szőlők és gazdag polgárok villái tarkították. Az ország belseje felé jóval nagyobb területen sűrű erdők és puszták terjeszkedtek. A lakosság ugyanis a tengerpart felé eső részeken összezsúfolódott, míg az ország belseje felé egyes területek lakatlanok maradtak. Hiányzik ezen az egész vidéken egy uralkodó folyóvölgy, amely természetes útirányt jelölt volna ki a forgalomnak.⁹² A Garganus hegységig és a Brundisiumban kezdődő félszigetsávig terjedő tengerpart legnagyobb kikötője Barium. Központi fekvése ezt a várost a környék forgalmas piacává tette. Ugyanis Beneventum, Tarentum és az apuliai tengerpart felé vezető utak találkozó pontja volt.⁹³

A Brundisiumba érkező utast mindig meglepte a kikötőváros különös földrajzi képe.⁹⁴ A régiek találó kifejezéssel szarvasfejhez hasonlították. Ugyanis amint a nyugali partot Tarentumnál, éppen úgy a keleti partot Brundisiumnál lagunának telték változatossá. A város előtt egy tölcseralakú öböl volt, a külső partsávot pedig több kisebb nagyobb sziget védte a hullámok ereje ellen, kitűnő támpontot nyújtva a tenger felől támadónak.⁹⁵

Horatius Rómából csak Heliodorus,⁹⁶ görög rétor, társaságában indult útra. Természetesen nem kíséret nélkül.⁹⁷ Valószínűleg rabszolgái közül jónéhányan elkísérték őket, bár erről az egész útleírás alatt említés nem történik. Horatius és Heliodorus Terracinában várták be a béketárgyalásra utazó vezető-

⁹² Niss. II 856.

⁹³ Liv. XL 18. Str. V 283. Tab. Peut. V.

⁹⁴ Str. VI 282. Ennius Id. Gell. N. A. VII 6, 6: *Brundisium pulchro praecinctum praepete portu*. Lucan II 609.

⁹⁵ Niss. II 876. Caes. b. c. III 23.

⁹⁶ Heliodorust Kiessling az Ἱταλικὰ θαύματα köllemény írójával próbálja azonosítani. Kiessling Hor. kiadás sat. I 5, 2. jegyz. Lehet, hogy a Marius Victorinus által dicsért híres metrikussal azonos. Keil, Gram. lat. VI 91. 6. Hor. ed. Orellius—Baiterus—Mewes, Plessis Hor. kiadás sat. I 5, 2. jegyz. De nagyon valószínű, hogy csak egy volt a sok *Graeculus* közül, akik ebben az időben Rómában éltek és csupán Horatius útleírásával vált ismeretessé. Kirchner, Quaest. Hor. 58. o. id. Walckenaer I 208. Heliodorust is meghívta Maecenas erre az útra. Düntzer, Eine Reisesatire und eine Reiseepistel des Hor. Philologus 55, 419. o.

⁹⁷ Legritkébb esetben történt meg, hogy egycsek kíséret nélkül utaztak. Plut. Cat. 6 Sen. ep. 87, 9. Aristides 27. b. 541. A szegényebb emberek sem indultak útra egy vagy két kísérő nélkül. Már a köztársaság idejében számos rabszolga kísérte el urát utazásaira. Ascon. in Mil. 32, 33. Cic. Pro Mil. 55. A császárkorban pedig a kísérő rabszolgák serege nagy port vert fel az előkelő utasok előtt. Sen. ep. 123, 7. Plut. Cato Maior 20, 1. A kísérők száma a gazdagság fokmérője volt. Hor. sat. I 6, 102. Kíséretre lásd Sen. ep. 123, 7, k. Suet. Aug. 29. Ammian 30, 5, 19. 14, 6, 16.

személyek érkezését. Maecenas, Cocceius Nerva⁹⁸ és Fonteius Capito⁹⁹ Terracináig megtelt utazásáról Horatius nem beszélt. Maecenas valószínűleg Octavianus főhadiszállásáról jött,¹⁰⁰ esetleg Lanuviumból, ahol mindig szívesen tartózkodott.¹⁰¹ Lehet, hogy mindnyájan Rómából jöttek tengeren vagy szárazföldön, de semmiesetre sem választották a csatornán való utazást.¹⁰²

Sinuessában a társasághoz csatlakoztak Horatius legjobb barátai¹⁰³ Vergilius, Plotius Tucca és Varius, akik a közeli fürdőkben voltak.¹⁰⁴ Kevésbé elfogadható az a feltevés, hogy a három jó barát is Rómából jött a tengeren.¹⁰⁵ Ebben az esetben Horatius is, akinek igen nagy örömet szerzett barátainak megérkezése, a tengeri utat választotta volna. Nem mondott volna le barátai kellemes társaságáról azért, hogy részeg hajósok társaságában a csatornán utazhassék.

Az utazás kellemességét fokozza vagy pedig csökkentheti az időjárás. Az utazás időpontja mindig igen lényeges mozzanata az utazás alatt szerzett benyomásoknak.

Az említett útleírásból arra következtethetünk, hogy Horatius tavasszal,¹⁰⁶ körülbelül áprilisban utazott. A békák brekegésének (14. sor), a sovány fenyőrigóknak említése (72. sor), a trevicumi vendégfogadó nedves lombokból rakott tüze (80. sor), a sok esőzés által tönkretett utak mind azt bizonyítják, hogy az utazás tavasszal történt.¹⁰⁷ Azzal, hogy Horatius utazása alkalmával a magas hegyek közt meghúzódó trevicumi vendégfogadóban tüzet raknak,¹⁰⁸ még nem bizonyíthatnánk olyan

⁹⁸ L. Cocceius Nerva Augustus és Antonius barátja. Valószínűleg közvetítő szerepe volt a béketárgyalásokon. Döntő szerepe volt a brundisiumi, Kr. e. 40-ben történt, tárgyalásokon is.

⁹⁹ C. Fonteius Capito Antonius embere volt. Plessis *Hor. Sat.* ad 32. sor.

¹⁰⁰ Kiessling—Heinze⁶ 27. sor.

¹⁰¹ Suet. *Aug.* 72.

¹⁰² Desjardins id. Plessis 31. sor. Walckenaer u. o. I 214.

¹⁰³ *Hor. od.* I 3, 8. *od.* I 6. 1.

¹⁰⁴ *Str.* V 234. v. ö. *Plin.* XXXI 8. *CIL.* VII 2583.

¹⁰⁵ Walckenaer u. o. I 217.

¹⁰⁶ Heindorf,⁸ Kiessling—Heinze⁶ *Hor. kiadás* 14. s. Krüger—Hoppe¹⁷ 41. old. Nauck³ *Hor. kiadás* 23. sor.

¹⁰⁷ Cicero egyik levelében, melyet áprilisban küldött, Pemptinumból, Forum Appi közelében levő kis faluból, azt írja, hogy a békák nagy hangversenyt rendeztek tiszteletére. *Ep. ad fam.* VII 18, 3. Campbell, *Horace a new interpretation* 93. old. A fenyőrigók a tél hidege miatt tavaszra lefogynak. Buffon, *Oiseaux* I 344. old. id. Plessis 72. sornál.

¹⁰⁸ Lásd Orellius—Baiterus—Mewes *Hor. kiadás* 80. sor. jegyz. Egy modern utazó meglepetéssel állapította meg, hogy ezen a vidéken még júniusban is tüzet raknak a házakban. Keppel, Craven, *Excursions in the Abruzzi* 2. köt. 119 old. id. Walckenaer I 223. old. jegyz.

feltevést, hogy az utazás esetleg ősszel történt volna. A tarentumi egyezményt ugyan 37 őszén kötötték meg.¹⁰⁹ Antonius azonban már ennek az évnek tavaszán¹¹⁰ próbált partraszállni hajóhadával Brundisiumban, majd Tarentumban horgonyt is vetett. Octavianus közbenjárására már ekkor megkezdődtek az előkészületek a tarentumi fegyverszünet megkötésére.

Horatius útjában többféle közlekedési eszközt használt. Az utazás első része a Via Appián történt. Ez volt az egyedüli út, amelyen Brundisiumig kocsival lehetett utazni. A tengerpart mellett vezető úton ugyanis Herdonea—Canusium—Barium—Egnatián keresztül Brundisium felé öszvérekkel lehetett közlekedni.¹¹¹ Horatius Beneventumig, ahol a társasággal együtt letért a Via Appiáról, részben kocsin és lóháton, részben csónakon utazott. Az út nagyobb része olyan volt, hogy csak ló- vagy öszvérháton lehetett utazni, mégis feltételezhető, hogy a fenti útszakaszon is inkább öszvérháton utaztak, mint kocsin.¹¹² Ez annál inkább feltehető, mert tudjuk, hogy a hosszú úton inkább választották a hátaslovat, mint a kibírhatatlanul dőcögő kocsikat vagy szekereket.¹¹³ Téves az a felfogás, hogy Forum Appi pihenő állomásig Horatius és Heliodorus gyalog mentek volna.¹¹⁴ A *praecinctis* (6. sor) szót csak képletesen kell értenünk: *expeditius et agilius*.¹¹⁵ A régiek előtt ismeretlen volt a gyaloglás. Cato nagy feltűnést keltett, amikor gyalog kereste fel a városokat, egyetlen egy rabszolgá kíséretében.¹¹⁶

Forum Appitól Terracináig Horatius a csatornán való utazást választotta a szárazföldi út helyett. Bár a számár húzta, utasokkal rakott dereglyén¹¹⁷ utazni nem volt kellemes, mégis

¹⁰⁹ Kromayer Joh., *Die rechtliche Begründung des Principals*, 51. old. *Chronologische Bestimmung des Vertrags von Tarent*: „in einen der letzten Monate des Jahres 37 etwa September oder October, zu setzen.“ Gardthausen Aug. u. seine Zeit II 130. old.

¹¹⁰ Appian B. C. 93. ἀρχαίου δ' ἔτος.

¹¹¹ Hor. ep. I 18, 20. Cic. ad Att. IX 6, 1. Str. VI 282, 283.

¹¹² *Repimus, subimus* (25. sor) lóháton való kapaszkodást jelent.

¹¹³ Apul. Florid. 21. . . *uti praeoptent pendere equo quam carpento seare* . . . *propter moras orbium et salebras orbitarum*.

¹¹⁴ Nauck⁸ Hor. kiadás 1. sor. jegyz.

¹¹⁵ Porph. 6. sor.

¹¹⁶ Plut. Cat. 6.

¹¹⁷ Linter, 20. sor, fatörzsből készült, evezők segítségével mozgatott csónak. L. Daremberg—Saglio, *Dict. des ant.* III 1260. old. A gallok és helvétek közlekedtek ilyeneken a Saôneon. Tit. Liv. XXI 26, 8. Caes. B. G. I 12, 1. és a germánok Caes. u. o. I 53, 2. Horatius itt kis iróniával nevezi a szegényes dereglyét *linter*-nek.

elviselhetőbb volt, mint nappal áthaladni ezen a mocsaras, rossz levegőjű vidéken.¹¹⁸

Apulia hegyi utain részint gyalog (78. sor), részint hegyi-
lovakon, öszvéreken haladtak,¹¹⁹ majd, távolodva a hegyektől,
köcsin mentek (86. sor). Canusiumtól pedig ismét az előbbi
utazási eszközt vették igénybe (95. sor). Ezen az útszakaszon az
esőzések még járhatatlanabbá tették a gyenge utakat (95–96.
sor).¹²⁰ Horatius és társai az egész utat Brundisiumig száraz-
földön tették meg. Bár az utolsó két nap alatt beutazott távol-
ság a legnagyobb, 37–39 mérf., a többi napok teljesítménye
mellett mégsem gondolhatunk arra, hogy Bariumban hajóra
szálltak és tengeren utaztak Brundisiumba.¹²¹ Egatia körül
már jobb volt az út és feltehető, hogy Horatius és társai
a célpont elérése előtt meggyorsították az utazás menetét.

* * *

A brundisiumi utazás élményeit Horatius nem sokkal az
utazás után írta le, talán Maecenas és barátai kérésére.¹²²
Mintaképpen szolgált neki Lucilius, aki szatiráinak III. könyvé-
ben Sziciliában tett utazásáról számol be. *Lucilium hæc satyra
æmulatur Horatius iter suum a Roma Brundisium usque de-
scribens, quod et ille in tertio libro fecit, primo a Roma Capuam
usque et inde fretum Siciliense.* Porph. A két útleírás tüzetes
összehasonlítása nincs módunkban. A töredékekből megismer-
hetjük Lucilius útvonalának főbb állomáshelyeit,¹²³ utazásának
célját,¹²⁴ de lehetetlen összehasonlítást tenni vagy párhuzamot
vónni a két útleírás szépségének vagy művészi felépítésének
szempontjából. A töredékek világosan mutatják, hogy Lucilius
utazása s ennél fogva útleírása is egészen más természetű volt,
mint Horatius útja. Lucilius kényszerítő körülmények folytán

¹¹⁸ Str. V 233. Forum Appitól az utasok inkább a Via Appia mellett
haladó csatornán utaztak, mert ez volt a kényelmesebb és olcsóbb utazási
lehetőség. Néha a szükség is így kívánta, mert a hegyekből lerohanó patakok
sokszor használhatatlanná tették a Via Appiának ezt az útszakaszát. CIL. V
6824, 6850. Westphal, Die römische Kampagne 1829. 49. old. id. Niss. I 326. old.
Nissen nem fogadja el ezt a magyarázatot.

¹¹⁹ *Ardua montium et lubrica vallium et roscida cespitem et glebosa
camporum emersimus, equo indigena per albo vehens.* Apul. Met. 12. *Apulum
autem equum pro optimo utique accipere debemus.* Hor. sat I 6, 59. Porph.

¹²⁰ V. ö. Luc. Marx III 109: *omne iter est hoc labosum atque lutosum.*

¹²¹ Krüger–Hoppe¹⁷ Hor. kiadás 104. sor.

¹²² A. Bischoff, *De itinere Horatii Brundisino commentatio Landavi
Palatinorum.* 1880. id. Orellius–Baiterus–Mewes 1892. 82. old. *rogatum
Maecenate aliisque quae modo vidissent pertulissent risissent memoriae tradere.*

¹²³ Luc. reliq. III 103–104, 108, 123, 125, 127. ed. Fr. Marx.

¹²⁴ U. o. III 105–106. sor.

határozza el magát az utazásra, egyedül indul útra,¹²⁵ csak néhány rabszolga kíséri el a veszélyes vidéken kevésbé biztonságos útján.¹²⁶ Ezek a külső körülmények döntő fontosságúak az utazás egész menetére és főleg az úton szerzett élményekre.

A 37 tavaszán megtett út a fiatal költő egyik legszebb élménye volt. A barátság valóságos ünnepe. Maecenas, aki előbb a scribe méltatlan helyzetétől mentette meg egy kis birtok ajándékozásával, most bizalmával tüntette ki, amikor fontos politikai útjára meghívta a költőt. Horatius elsősorban Maecenast akarta megörvendeztetni, amikor e kedves kirándulást irodalmi formában megörökítette, bár távol állt tőle az a szándék, hogy előkelő barátjával hivalkodjék.¹²⁷ Az egész útleírásban csak annyit hallunk Maecenasról, hogy Terracinában várják és fontos ügyben megy tárgyalni. Tudjuk, hogy a fenti helyre meg is érkezik és Capuában labdajátékon vesz részt.¹²⁸

Ezzel szemben a költő barátai érkezését és fogadtatását sokkal melegebb színekkel festi le, dicsőítve az igazi barátság boldogságát.¹²⁹

Téves azonban az a feltevés, hogy Horatius ezt a szatiráját nem a nagyközönség számára írta.¹³⁰ Tény az, hogy ezt a szatirát sohasem emelte ki az első könyvben foglalt szatirák közül. Horatius elsősorban barátai mulattatására írta le az utazás élményeit, de ugyanakkor beszédes példával akarta bizonyítani, főleg ellenségei előtt, Maecenassal való meleg kapcsolatot, valamint politikai magatartását is. Nagy történelmi események voltak készülődben, a birodalom nyugati és keleti uralkodóinak összeecsapása, mégis az egész útleírás alatt említés sem történik a forrongó eseményekről. Még a két bohóc szócsatájában is kerüli a politikai vonatkozású megjegyzéseket.¹³¹

Horatius szatirájának jellegét pontosan útírajz fogalmával határozhatjuk meg.¹³² Az útleírás elnevezés túlhaladja e szatira

¹²⁵ U. o. III 97—98. sor.

¹²⁶ Cic. Verr. II 99. Horatius utazása előtt Octavianus csapatokat vont össze Brundisium környékén. Az utasokat semmiféle veszély nem fenyegette. Erről a költő említést tett volna.

¹²⁷ Campbell, Horace a new interpretation 167. old.

¹²⁸ Sat. I 5, 27—29, 31, 48.

¹²⁹ A költő mikor barátai érkezését írja le, nem említ meg semmi más eseményt. Nem számol be arról sem hogyan, hol és mivel töltötték idejüket Sinuessában, bár más helységeknél ezt rendszerint megemlíti.

¹³⁰ Heindorf³ Hor. kiadása 114. old. v. ö. Hor. ed. Orellius—Baiterus—Mewes excurs. ad sat. I 5.

¹³¹ Düntzer, Eine Reisesatire und eine Reiseepistel des Horatius 417. kk. Philologus 55.

¹³² It is simply a diary in verse. Campbell, Horace a new interpretation 166. o.

lényegét. Inkább útinapló, mint útleírás. A költő állomáshelyről-állomáshelyre följegyzí tapasztalatait, kisebb kalandjait, apróbb bosszúságait, mindent kedélyének derűs hangulatába öltöztetve.

Igénytelen, mindennapi dolgok alkotják Horatius leírásának alapelemeit. Megemlékezik az állomáshelyekről, útirányról, időjárásról, utazási alkalmatosságokról, étkezésről, szállásról. Ugyanazok a külső tényezők ismétlődnek minden egyes nap útszakaszának leírásánál. Mégis a teljes kép *változatos, hangulatos, színes*.

Hosszú útjuk tizenöt állomáshelyét említi meg Horatius a nélkül, hogy egyhangúvá válna, vagy ismétlésbe bocsátkozna. Kevés szóval, egy ecsetvonással, minden helyet, három kivétellel találóan jellemez a legváltozatosabb s a legkülönbözőbb szempontok szerint.¹³³ Mégis az állomáshelyek jellemzésének van egy közös, figyelemreméltó vonása: a meghatározások mindig az ember és az egyes hely viszonyára vonatkoznak. Az ismertebb helységeknel mellőzi a leírást és inkább az utazás kedves és vidám eseményeiről emlékezik meg. Sinuessaiban találkozik legjobb barátaival: természetes, hogy minden háttérbe szorul e mellett az öröm mellett; Capuában kellemes délutánt töltenek — Maecenas sportolhat, a költő és Vergilius nyugodtan pihenhet — Beneventumban pedig vidám „szerencsétlenség” résztvevői.¹³⁴

A legnagyobb változatosságot látjuk a vendégfogadók és a szálláshelyek felsorolásában.

A leírás elején megemlíti a szegényes, piszkos, matróz-seregletől látogatott,¹³⁵ gonosz, zsaroló korcsmárosok vendégfogadóit, amelyeket igénybe kell venniük.¹³⁶ Ausculumtól Beneventumig hasonló vendégfogadókra voltak utalva de ezeket már nem említi Horatius. Mindenki ismerte a vendégfogadók által nyújtott lehetőségeket.¹³⁷ Ezeknek ismételtlen való említése csak vonatottá tette volna az útleírás menetét. A beveze-

¹³³ Aricia: *hospitio modico* (2. sor). Forum Appi: *differtum nautis* (4. sor). Feronia: *ora manusque tua lavimus Feronia lympha* (24. sor). Fundi: *Fundos Aufidio Lusco praetore libenter | Linquimus insani ridentes praemia scribae* (34. sor k.). Formiae: *urbs Mamurrarum* (37. sor). Anxur: *impositum soxis* (26. sor). Campanus pons közelében csak szegényes *villula* van (46. sor). Caudiumban kocsmák (51. sor). Trivicumban hideg van (80. sor.) Ausculumban és Gnathiaiban vízhiány (89. 97. sor). Canusiumban a kenyér rossz (91. s.). A Rubiba vezető út járhatatlan (94. s.). Bariumban sok hal van (96. s.)

¹³⁴ Düntzer u. o.

¹³⁵ V. ö. Becker, Gallus. IV. Scene 71. old. Plut. De tuenda san. praec. 16, 25.

¹³⁶ Aricia, Forum Appi Sat. I 5, 2. 4.

¹³⁷ Artem. Oneirocr. IV 57. Apul. met. I 17 kk. Mart. I 56. XIII 11. Hor. Sat. I 1, 29: *perfidus caupo*. Mart. III 57, 1. Dion. Chrys. or. 31 p. 585 R.

tésben viszont azért említi a kényelmetlen vendégfogadókat, hogy ezek mellett kellemes ellentétként mutassa be barátainak házáat és az azokban élvezett pihenőt. De még itt is kerüli a költő az egyformaságot: Capito és Murena vedégláló háza után egyszerű hivatalos pihenő állomást ír le. Majd Cocceius házában végbement lakoma fényét azzal emeli, hogy ellentétként mindjárt utána a trevicumi tanya füstös házikójának képét vetíti olvasói elé.

A koplalástól kezdve a nagy lakomáig az étkezés minden lehetőségével találkozunk a költeményben.

Hasonló változatosság van az egyes helyekről való elindulás és megérkezés leírásában. Egyik helységnél megemlíti az érkezést és az indulást is (l., 24–25. sor), a másiknál csak az elindulást (35., 26. sor), vagy csak az érkezést (25., 27., 79., 94. sor), máskor csak két hely közötti útról (79., 95. sor), vagy csak valamilyen helyen történt tartózkodásról beszél (37. sor), végül néha egyszerűen csak egybekapcsol két-két helyet (inde 3. sor, dein 97. sor), vagy megelégszik csupán az új állomáshely említésével (40. sor).¹³⁸

Az útirajzot hangulatossá teszik a szellemes, néha ironikus, gúnyos megjegyzések (37., 92. sor) és a tréfás, fonák, komikus helyzetek leírása. Elég, ha a Maecenas előtt senátori díszben megjelenő Fundi-i kiskirályra gondolunk (5–36. sor), vagy a költő római természetességgel megemléített kalandjára (82. sor kk.), vagy a beneventumi kétségbeesett ételmentésre (72. kk.), vagy arra a jelenetre, amikor Horatius fekete kenőccsel bekenve jelent meg Maecenas és az elegáns Fonteius előtt (30. sor). A költő vidám hangulatfestése és szellemessége a két bohóc komoly, epikus hangon bevezetett szócsatájában éri el a csúcspontot.¹³⁹ A sebhelyektől eltorzított Cicirrus és a szabadon bocsátott rabszolga, a kicsi Sarmentus közötti párbeszéd számunkra ugyan elvesztette időszerűségéből eredő komikumát, de Cocceius minden jóval felszerelt villájában bizonyára a két bohóc szerepeltetése nyújthatta a legnagyobb élvezetet, ha a költő útirajzában leghosszabban ezzel foglalkozik.

Derűs, vidám hangulatban emlékezik meg Horatius az út minden kellemetlenségéről: a zsaroló korcsmárosról, a rossz

¹³⁸ Figyelemreméltó az indulást, érkezést, utazást jelölő szavak változata is. *Exponimur* (23. s.), *repimus* (25. s.), *linquimus* (35. s.), *manemus* (37. s.), *villula tectum praeiuit* (45–46. s.), *villa recepit* (50. s.), *tendimus* (71. s.), *erapsemus* (79. s.), *rapimur redis* (85. s.), *pervenimus* (91. s.). Düntzer u. o. 422. old.

¹³⁹ Plessis - Lejay, *Oeuvres d'Horace* II 139–140. old. Krüger-Hoppe¹⁷ Horatius kiadása 41. old. Campbell, *Horace a new interpretation* 166. old.

víziőről, a késlekedő dereglyéről, a szemfájásról; a tűzvészből kimentett sovány rigókról. Mindezek egy-egy kedves tréfa, vidám epizód középpontjába vannak állítva. Csak a leírás vége felé csökken a vidám hangulat és a tréfás helyzetek leírását földrajzi magyarázatok váltják fel. Nem költői fogás ez, hanem a valóság adta téma. A hosszú utazásban kimerült társaságnak huszonhárom mérföldet esőben, gyalog kellett megtennie a legrosszabb utakon. Természetes, hogy jókedvük is alábbhagy és figyelmük a földrajzi tényezők felé irányul.

A valóságos útleírás alkotóeleme, a természeti képek rajza, hiányzik Horatius szatirájából. A természetleírás egészen igénytelen helyet foglal el a kölleményben: *repimus atque subimus | impositum saxis late candentibus Anxur* (25–26. sor), *incipit ex illo montis Apulia notos | ostentare mihi, quos torret Atabulus et quos | numquam erepsemus, nisi* (77–79. sor).

A Forum Appiban töltött este leírása is inkább epikus és humoros hangú hangulatkép, mint természetleírás. Kellemes tavaszi este van... A költő a közeledő éjt, ellentétben az ő rossz hangulatával, epikus méltósággal festi le.¹⁴⁰ A lármás vendégfogadó előtt sétálva várja az indulást. Már ragyognak a csillagok, mikor erre sor kerül. A leírás mozgalmassá válik. Rohanás, beszállás, toakodás. A csendes éjszaka az utasok, a hajósok és a rabszolgák kiabálásától, veszekedésétől visszhangzik. Végre útnak indul a dereglye. Szúnyogok kellemetlenkednek, békák brekegnek. A részeg hajóslegény s a fáradt utas éneke messzire űzik a csónaktól az álom csendes istenségét.¹⁴¹ Később minden elcsendesül. Az utasok elalszanak s a csónakvezető is csakhamar példájukat követi.¹⁴²

Az itt körvonalazott természeti kép csak keret, a leírt esemény körül. A költő személye állandóan jelen van, vagy mint szereplő, vagy mint néma szemlélő. A beutazott vidék a legváltozatosabb képeket tárta a költő elé,¹⁴³ mégis e változatos vidék nem elevenedik meg leírásában. Az egyes állomás-helyek jellemzésénél is — amint fent kimutattuk — csak emberi szempontok érvényesülnek. A Forum Appii jelenet leírása haladást jelent az elődökhöz képest,¹⁴⁴ de távol vagyunk attól, hogy természetleíró költészetről, tájleírásról beszélhetnénk.

A költő szerette a természetet. Mindig a meghitt, regényes

¹⁴⁰ V. ö. Ov. met. XI. 309. Lucr. V 777.

¹⁴¹ Becker. Gallus u. o. 73. old.

¹⁴² A leírás holland tájképhez hasonlít. Wickham. *C'est une symphonie*. Plessis—Lejay u. o. 138. old.

¹⁴³ L. 11. kk. old.

¹⁴⁴ Plessis—Lejay u. o.

tájakat kereste: erdő, völgy, patak az ő világa és nem a zsúfolt utcák, vagy tabernák.¹⁴⁵ Horatius mint a természet vidám gyermeke nőtt fel, apjának Venusia határában levő birtokán. Ott barangolt a babér és myrtus fáktól körülvezt völgyekben, tölgy és nyírfák árnyékoltá, erdei utakon.¹⁴⁶ A gyermekkor benyomásai mindig maradandók. A költő is magával hozta Rómába a természet életének ismeretét és szeretetét. De a gyermekkor üde emlékeit elmosódottakká tették a férfikor életkörülményei. A politikai viszályok és veszélyek idején Horatius is a filozófiában keres vigaszt. Költészetére jellemző elsősorban a bölcséleti elem. Az értelem uralkodott érzelmein és képzelete felett, e minden költői alakítás forrásai felett.

A természeti leírások is bölcséleti eszmefuttatások szolgálatában állnak: a természetben levő tárgy vagy folyamat mindig az emberre vagy istenségre vonatkozó gondolatok hordozója.¹⁴⁷

Az ötödik szatira egy kedves utazás emlékét örököltette meg. De a műfajban rejlő támadó él ebben is megvillan itt-ott: Aristius Fuscus és az egnathiai csoda kigúnyolásában, Messus és Sarmetus párbeszédében, Canusium város jellemzésében.

Lenyűgöző, egyszerű természetessége, az ábrázolás szellemessége annyira művészi, hogy legyőzi az anyag egyhangúságát. Az elnyújtás vagy a túl rövidség mellőzésével a költő nyelvének minden művészi képességét csillogtatja.¹⁴⁸ Tudatos nyelvi gondossággal, a negyedik szatira szellemében, nagy fölényrel méri magát össze elődjével Luciliusszal.

II. Utazás Rómából Nomentumba.

Senecának Luciliushoz írt levelei a gondolatok, hangulatok, erkölcs- és jellemrajzok gazdag tárházát mutatják. Az életben sokat tapasztalt ember színes naplója ez a levelezés. A bölcséletben való elmélyedés és ezáltal az erkölcsös életre való buzdítás célját szolgálják. E szempontból tehát a levelek tónusa, a különböző tárgy ellenére is, ugyanaz.

Több levelében a bölcséleti elmélkedés kiinduló pontja utazásai és ezek alkalmával szerzett tapasztalatai.

Sajátságos, hogy Seneca nem említi ifjúkori egyiptomi útját, de érthető az, hogy ugyancsak a feledés homályába bur-

¹⁴⁵ Orellius—Baiterus—Mewes Hor. kiadása jegyz. 5—8. sorhoz.

¹⁴⁶ Delto, Horaz u. seine Zeit 1. old. id. E. Voss, Die Natur in der Dichtung des Horaz 10. old.

¹⁴⁷ E. Voss u. o.

¹⁴⁸ Kiessling—Heinze⁵ Hor. kiadás 89. old.

kolja a kellemetlen cörsicai utazás emlékét.¹⁴⁹ Műveiben csak kisebb utazásokról emlékezik meg. Ezek a következők: 1. utazás Rómából Nomentumba, 2. Kirándulás Cumae közelebe, 3. Neapolisból Puteoliba, 4. Baiaeból Neapolisba.

Első két útját egészségének helyreállítása céljából teszi.¹⁵⁰ Feleségének gyakori sürgetésére a beteg Seneca Róma zajos légköréből Nomentumban levő tanyájára, megy pihenni.¹⁵¹

Nomentum, a via Nomentana irányában, Rómától északra, 14 mérföldre feküdt, a Crustumeriumi hegység lábánál, az Allia folyócska völgye mellett.¹⁵² Híres szőlődombok vették körül,¹⁵³ ahol sok-sok rómainak volt szőlőkertje.¹⁵⁴ Senecának is itt volt egy kis nyaralója.

Rövid útjának két ellentétes benyomását említi meg: Róma külvárosának kellemetlen légkörét és a szőlőhegyek üdítő, friss levegőjét.

Seneca Rómát a porta Viminalison hagyta el, végig haladva a vicus Longuson. Bár ez az utca sokkal északabbra haladva elkerülte a *clamosa* és *feruens* Subura negyedét,¹⁵⁵ Rómának ez a külvárosa sem különbözött sokban az előbbitől *ut primum gravitatem urbis excessi et illum odorem culinarum fumantium, quae motae quicquid pestiferi vaporis ꝑ obruent, cum pulvere effundunt...*¹⁵⁶ A külvárosokban a legalsó néposztály tolongott rendszerint a lacikonyhák körül és a különféle boltok által megszükitett utcákon komoly forgalmi akadályt okozott.¹⁵⁷ Seneca pihenésre és csendre vágyva örömmel üdvözölte a fenti kellemetlen útszakasz után a Crustumeriumi hegység első dombjait, majd kellemes gyümölcs- és szőlőkertjeit *in pascuum emissus cibum meum invasi*.¹⁵⁸ Fáradt, beteg testének bágyadsága is alábbhagyott és friss erővel fogott tanulmányaihoz.

Íme egy kis kirándulás vázlatos leírása. Seneca nem egyéni benyomásait akarja elmesélni Luciliusnak, azaz a nagyközönségnek.¹⁵⁹ Levelének folytatásában utazásának leírását

¹⁴⁹ R. E. 2241, 20–30. Schanz—Hosius, Geschichte der röm. Lit.⁴ II 679, 704. old.

¹⁵⁰ Senecát fiatal kora óta szívbántalmak gyötörték. Ep. 78, 1. 54, 1. 52, 2. 65, 1.

¹⁵¹ Ep. 104, 1. kk.

¹⁵² Tab. Peut. IV. térkép: 54. út. Niss. II 604. kk.

¹⁵³ R. E. XVII. 1. 821.

¹⁵⁴ Colum. III 2. 3. Plin. n. h. XIV 48. k. Mart. II 38. X 48, 19. XIII 19.

¹⁵⁵ Mart. XII 18, 2. Iuv. XI 51.

¹⁵⁶ Ep. 104, 6.

¹⁵⁷ Becker, Gallus Anmerkungen zur IV. Scene 81. old. v. ö. Apoll. Sid. VIII 11. 3, 42. kk. Iuv. Sat. III 245.

¹⁵⁸ Ep. 104, 6.

¹⁵⁹ Schanz—Hosius u. o. 403. old.

azért adja, mert bizonyítani akarja vele, hogy a helyváltoztatás nem használ a nyugtalan lelkű embernek. Jót tehet a beteg szervezetenek, növelheti a test energiáját, munkabírást, de a nyugtalan ember idegen vidékeken, tengereken, ismeretlen emberek között sem fog megnyugvást találni *quid prodest mare traicere et urbes mutare? si vis ista, quibus urgueris effugere, non aliubi sis oportet, sed alius.*¹⁶⁰

III. Kirándulás Cumae közelébe.

Seneca többi felemlített utazásának színhelye a Cumae Neapolis közötti partsávon volt.

Cumae az Avernus, Lucrinus, Acherusia tavak között, a tenger közvellen közelében emelkedő trachyt-kúp kevésbé lejtős délkeleti részén volt.¹⁶¹ A Caeta öbölnél kezdődő egyhangú partsávot itt két előhegység közé zárt, délnyugat felé nyitott, egyenlőtlen négyszögalakú, üstszerű öböl váltotta fel: a Sinus Cumanus.¹⁶² Délen az Apennin hegylánc magas és keskeny előreugrása határolta, keleten pedig a campaniai síkság. Északon a régi kráterek dombos vidéke vonult végig. A Cumanus Sinusnek ezt az északi részét Pausilypum, τὸ Παισιλύπρον, Neapolistól délnyugatra mintegy 6 kilométer hosszúságban elnyúló, természetes szépségéről elnevezett vidék (Sans-Souci) tengerbe kiugró hegysége két részre osztotta.¹⁶³ Különböző jellegű öblöket hozott létre: a nyitott Neapolis öblöt és a három oldalról szorosan körülzárt Puteoli öblöt.¹⁶⁴ Neapolist kettős, kráter eredetű, hegygyűrű vette körül, mint erős erődítmény, de egyzersmind komoly közlekedési akadályt alkotott a szárazföldön Puteoli felé.¹⁶⁵ Éppen ezért Pausilypum hegyvidékét többször átfurták. Claudius idejében két párhuzamos grotta, *crypta Neapolis*, szelte át a vidéket, megrövidítve az utat.¹⁶⁶ A Cumanus Sinus északi részén szebbnél-szebb nyaralók sorakoztak.¹⁶⁷ De mindenek felett uralkodtak a meredek északnyugati parton épült, tenger felé tekintő, baiaei villák.¹⁶⁸ A kiugró félsziget közepét

¹⁶⁰ Ep. 104, 8.

¹⁶¹ R. E. XI 2, 2476.

¹⁶² Polyb. Str.-nál V 242. Cic. ad Alt. II 8, 2.

¹⁶³ Pecz. V. Ókori Lex. II. 389.

¹⁶⁴ Niss. II 719 kk.

¹⁶⁵ R. E. XVI 2 2118.

¹⁶⁶ Str. V 246. Sen. Ep. 57. Plin. n. h. IX. 167. Petr. Irg. 16. Buechl.

¹⁶⁷ Str. V 247.

¹⁶⁸ Niss. II 726, 731. R. E. II 2774. Plin. n. h. II 227. XXXI 4, 2. Tibull. III 5, 3. Mart. X 13, 3. VI 42, 8. XI 80 I. IV 57, 6. Hor. ep. I 1, 83. Itt találkozott Hygea Aphroditével. Becker, Gallus I 134. old. Fr. 407. old.

foglalta el a fürdők királynője, Baiae. Ez a hely büszkélkedhetett a déli éghajlat minden előnyével:¹⁶⁹ szép kertjeiben mindig nyíltak a virágok, a fákon majdnem mindig gyümölcs érett.¹⁷⁰ S a természet gazdag pompájával versenyre kelt az előkelő római társaság fényűzése. Ezt a vidéket kereste fel Seneca.

Beteg szervezetének gyógyulását keresi Seneca a Cumae közelében tett kirándulás alkalmával is.¹⁷¹

Sétakocsizásának, *gestatio*, célpontját valamint kiinduló pontját nem közli, *litore, quod inter Cumas et Servili Vatie*¹⁷² *villam curvatur et hinc mari, illinc lacu velut augustum iter cluditur.*¹⁷³ Servilius Vatia nyaralója Cumaetól délre, az Acherusia tó közelében volt. Baiaetól 127 m. magas hegy választotta el.¹⁷⁴ Seneca Cumaeból indulhatott, amely három mérföldre volt Baiaetól.¹⁷⁵ Innen az Acherusia tó közelébe csak a fenti magaslat megmászásával lehetett eljutni. Ezt megemlítette volna Seneca, mert ez fáradságos út volt; bár a magaslat telején Baiae és az egész öböl csodálatos látkepe kárpótolta az utast minden fáradságáért.

Seneca kocsival tette meg az utat.¹⁷⁶ Bár sétakocsizásról beszélt, mégis kevés kényelmet nyújtott neki ez az utazási eszköz: *non minus fatigatus, quam si tantum ambulassem, quantum sedi.*¹⁷⁷ Seneca nem beszél a vidék szépségéről. Pontosan leírja Vatia nyaralóját, szép fekvését, kellemes környezét.¹⁷⁸ Dicséri Vatiát, hogy öregségére okosan választotta ki lak-

¹⁶⁹ Cicero idejében a nyár vége felé a közeli tavak miatt egészségtelen volt a levegő. Cic. ad. fam. IX 12, 1.

¹⁷⁰ Becker u. o. Anmerk. VII. Scene 143. old.

¹⁷¹ *Mihi tomen necessarium erat concutere corpus, ut sive bilis inderat faucibus, discuteretur, sive ipse ex aliqua causa spiritus densior erat, extenuaret illum iactatio, quam profuisse mihi sensi.* Ep. 55, 2.

¹⁷² Servilius Vatia gazdagabb római polgár, aki Tiberius idejében praetor volt. Egész öregségét Baiae közelében levő szép villájában töltötte *nulla alia re quam otio notus et ob hoc unum felix habebatur.* Ep. 55, 3. R. E. II A 2. 1811.

¹⁷³ Ep. 55, 2.

¹⁷⁴ Seneca meghatározza a nyaraló fekvését *Baias trans parietem habet... occurit enim Favonio et illum adeo excipit, ut Baias neget.* Ep. 55, 7. A *paries* szót többen szó szerinti, helytelenül értelmezték. Thomas, Morceaux choisis, Paris Hachette 225. old. Charpentier—Lemaistre Bibl. Lat.—fr. Paris Grenier, Hess—Mücke, Goethe—Perthes és a nyaralónak vagy kertjének falát értették rajta. Boesche, személyes tapasztalatai alapján, helyesen a Baiae és Acherusia-tó közötti emelkedő magaslatra érti. Berl. Philol. Wochenschrift 1920, 524—525.

¹⁷⁵ It. Rom. 170. W. 123.

¹⁷⁶ Nero idejében az előkelők főleg éjjel kocsikáztak. Sen. ep. 122, 16. *Quaero circa horam octavam noctis, quid sibi ille sonus rotarum velli: gestari dicitur.*

¹⁷⁷ Sen. ep. 55, 1.

¹⁷⁸ U. o. 55, 6 k.

helyét, bár a hely nem sok módot nyújt a nyugodt életre. A nyaraló fekvésének színes leírása ismét csak kiinduló pont a bölcseleti elmélkedésre.

IV. Utazás Neapolisból Puteoliba.

Kellemetlen élményekben gazdag útról számol be Seneca egyik Luciliushoz intézett levele elején.¹⁷⁹ Utazásának — azaz inkább kirándulásának, — hisz az egész út csak tíz mérföldnyi volt,¹⁸⁰ — célját nem ismerjük.

Valószínűleg barátai társaságában, *persuasum est ut navigarem*, indult el, a csendes tengeren. Neapolisból. Útját a mély tenger felé vette, Nesis szigete irányába, hogy gyorsabban elérhesse Puteolit, kikerülve az öböl kígyózó vonalát. De csakhamar háborogni kezd a tenger, kilőr a vihar, Senecát tengeri betegség gyötti. Mindenképpen partot akar érni. A kormányos vonakodik teljesíteni Seneca kérését: kikötő nincs a közelben, viharban pedig a legveszedelmesebb kikötést megkísérelni a meredek sziklaparton: Seneca mind erélyesebben lép fel, a kormányos a partfelé veszi útját. A part közelében Seneca a hullámok közé veti magát és a szirtek között nehezen kimászik a vízből. Kenőccsel üditi fel testét, majd a fölött kezd elmélkedni, hogy az emberek mennyire megfélelkeznek nemcsak testi, de lelki fogatkozásairól is.

V. Utazás Baiaiból Neapolisba.

Egészen röviden írja le Seneca ezt az utazását: A kortársaitól sokszor felkereselt Baiaeba ment, de másnap már megbotránkozva az óttani életen, sietve távozott, *quemadmodum inter tortores habitare nolim, sic ne inter popinas quidem videre etrios per litora errantes et comessiones navigantium et symphoniarum cantibus strepentes locus et alia, quae velut soluta legibus luxuria non tantum peccat sed publicat*¹⁸¹ Az előbbi tengeri utazás kellemetlenségein okulva, most a szárazföldi utat választotta. Utazása mégsem mentes a kellemetlenségektől. A tizenhárom mérföldnyi¹⁸² hosszú úton a legnagyobb sárban utaztak *tantum luti tota via fuit, ut possim videri nihilo minus navigare*.¹⁸³ A Neapolis közelében lévő amúgy is sötét

¹⁷⁹ Sen. ep. 53.

¹⁸⁰ It. Rom. W. 122. Sen, 53, 1 *pauca milia*.

¹⁸¹ Ep. 51, 4.

¹⁸² It. Rom. 17 old. W. 123.

¹⁸³ Ep. 57, 1.

alagulat¹⁸⁴ sűrű porfelhők még sötétebbé tették. Sár és por tette kellemetlenné az utazást, de alkalmas volt arra, hogy okot szolgáltasson Senecának az elmélkedésre *illud deinde mecum loqui coepi, quam inepte quaedam magis aut minus timeremus, cum omnium idem finis esset.*¹⁸⁵

Seneca Itália tengerpartjának legszebb részén utazgatott,¹⁸⁶ mégis hiányoznak leírásaiból a természeti képek. A tengeren átélt vihar leírása nem adja a természeti erők kitörésének és tombolásának képét. Ez érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy Seneca iszonyodott a tenger hullámaintól *quid non potes mihi persuaderi, cui persuasum est ut navigarem.*¹⁸⁷ Mikor a tengeren van, a tenger hatalmából való szabadulás köti le minden figyelmét, és erről emlékezik meg leírásában is.

Seneca idejében a Földközi tenger már nem ismeretlen. Hullámai már nem rejtegetnek semmi titokzatost, vonzót. *À l'époque de Sénèque les connaissances océanographiques se renouvellent et s'étendent. La Méditerranée, maintenant, est sillonnée par les lignes de navigation; tout mystère s'en est enfui.*¹⁸⁸

Seneca mindig érdeklődéssel és nyitott szemmel figyelte a természetet. Érdekl, hogy az Etna tölcsérétől milyen megszűre borítja hó a földet, milyen új dolgokat tár fel Szicília körülhajózása, miért veszélyes a Charybdis közelében a tenger.¹⁸⁹ Észreveszi Vatia nyaralója mellett a sűrű platánerdőt, az Acherusia tó felé siető csobogó patakot, élvezi a langyos szellő fuvallatát.¹⁹⁰ S éppen ez a megfigyelés, az a tény, hogy a természeti jelenségeket és szépségeket az értelem prizmáján át vizsgálja, kizár minden természetérzést. Mindig és mindenütt az élet minden megnyilvánulásában, tehát az utazás alkalmával is, a környező természetben azt az eszközt keresi, amelynek segítségével a *supremum bonum* útján gyorsabban haladhat.¹⁹¹ Ő nem ismerte az utazás, azaz a környezetváltozás lélekűdítő és átalakító hatását. *Peregrinatio... neque meliorem, neque*

¹⁸⁴ L. 166. jegyz. Fáklyák világították meg a *crypta Neapolist* Fr. 403.

¹⁸⁵ Ep. 57, 5.

¹⁸⁶ *Fons mare, silva, lacus, horti, balnea, campi, flumina: sunt uno haec nomine Parthenope* R. E. XVI 2, 2119.

¹⁸⁷ Ep. 53, 1.

¹⁸⁸ Saint-Denis, *Le rôle de la mer dans la poésie latine* 409 old.

¹⁸⁹ Ep. 79, 1 kk.

¹⁹⁰ Ep. 55, 7.

¹⁹¹ *Ex consuetudine tamen mea circumspicere coepi, an aliquid illuc invenirem, quod mihi posset bono esse, et dexteri oculos in villam, quae aliquando Vatie fuit.* Ep. 55, 3.

*santorem faciet... nulla mala eduxit.*¹⁹² *Nomentumba érve incipio toto animo studere. Non multum ad hoc locus confert.*¹⁹³

Általában Seneca írásaiban ellentétes nézeteket hirdet az utazásról. Büszke örömmel beszél a felfedezésekről,¹⁹⁴ de sajnálja, hogy eltűnt a tudatlan aranykor.¹⁹⁵ Dicséri az embereknek azt a törekvését, hogy egymáshoz közeledni akarnak,¹⁹⁶ de elítéli a kereskedő életét, éppen úgy, mint a célnélküli utazást.¹⁹⁷ Ez az ellentét azonban csak látszólagos. Seneca hiszi azt, hogy az istenek azért teremtették a szeleket, hogy az emberek egymást megismerjék, de szomorúan állapítja meg, hogy az ember harcok színterévé változtatta a tengert és halálthordozóvá a hajókat.¹⁹⁸ Mindenben élesen el akarja határolni a rosszat a jótól.¹⁹⁹ Az utazás egyrészt dicséretre méltó, mert elősegítette a haladást, ismeretekkel gazdagította az embereket, de másrészt elítélendő, mert újabb alkalmat teremtett az emberi bűnök gyarapodására. *Il (Seneca) ne confond pas progrès scientifique et décadence morale.*²⁰⁰

¹⁹² Ep. 104, 17, 13.

¹⁹³ Ep. 104, 7.

¹⁹⁴ Med. 374–9.

¹⁹⁵ Ep. 90.

¹⁹⁶ Med. 369 k. N. Q. V 18.

¹⁹⁷ De brev. vit. 2, 1. De tranq. animi 2, 13–5. Ep. 28, 1–4. 104.

¹⁹⁸ Q. N. 18, 4.

¹⁹⁹ U. o. 15.

²⁰⁰ Saint Denis u. o. 415 old.

V.

B) Utazások Itália területén kívül.

I. Utazás Rómából Tomiba.

Horatius utazásának éles ellentéte Ovidius útja. Ő nem jó barátok vidám társaságában, szórakozásból indult útra. Nem tanulási vágy, vagy az ismeretlen dolgok titokzatossága űzi idegen vidékek felé.²⁰¹ Ovidius utazása a kétségbeesett száműzött szomorú útja,²⁰² az örök római nap hazájából a fagy honába, Róma gondtalan, szórakozást nyújtó társadalmából a világ végén fekvő barbár országba. Érthető, hogy Ovidius útleírása egészen más természetű, mint Horatiusé vagy Senecáé.

Ovidius műveiben csak száműzetésébe vezető útját írta le. Említést tesz ugyan verseiben athéni tanulmányútról,²⁰³ Macer barátja társaságában tett szicíliai és kisázsiai utazásáról is.²⁰⁴ De ezekről való megemlékezését a Tomiba vezető keserves út ellentétéként hozza fel.

A Tristia különböző verseiből²⁰⁵ teljes képet nyerünk a költő elindulásáról, az úton szenvedett nehézségekről, az átélt viharokról, valamint útjának irányvonaláról is.

Ovidius Tomiba Kr. u. 8-ban²⁰⁶ a tél kezdetén utazott.²⁰⁷ A költő éppen Cotta Maximus barátjával Ilva szigeten volt, amikor a száműzetési parancsot megkapta.²⁰⁸ Gyorsan visszatért Rómába, hogy a legszükségesebb előkészületeket tegye az utazásra. A parancs szerint ugyanis erre az előkészületre igen rövid idő jutott.

²⁰¹ Tr. I 2, 75 kk.

²⁰² Tr. I 3, 89.

²⁰³ Tr. I 2, 77.

²⁰⁴ Ep. ex P. II 10, 11 kk. Tr. I. 2, 78.

²⁰⁵ Tr. I 2. 4. 10. 11.

²⁰⁶ Schanz—Hosius. Geschichte d. r. Lit.⁴ II 208 old.

²⁰⁷ Tr. I 11, 3. I 4, 1.

²⁰⁸ Ep. ex. P. II 3, 83. kk.

Ovidius sziveltépő búcsú után,²⁰⁹ néhány rabszolga kíséretében,²¹⁰ Brundisiumba ment. Utazásának erről az útszakaszáról nem emlékezett meg verseiben, valamint a Brundisium—Cenchreae útvonalról sem. Brundisiumból átkelve az Adrián valószínűleg Dyrrachium felé vette útját, majd, Görögország nyugati partja mellett haladva,²¹¹ a corinthusi öbölbe ért és Lechæeumban partra szállt. Ovidius leírásában útjának ezt a szakaszát azért nem említette, mivel ez volt az a mindenki előtt ismert útvonal, amely Rómát összekötötte Kis-Ázsia városaival.²¹² Ovidius szomorú útja Cenchreaenál kezdődött. Elkeseredett hangulatában tehát a barátainak küldött leveleiben útjának csak erről a részéről számolt be.

Ovidius hajója áthaladva az aegaei tengeren Imbros szigeten, majd Samothraceban kötött ki.²¹³ Itt a költő hajót cserélt. A csomagjait szállító hajó folytatta útját a Hellespontuson keresztül, Pontus Euxinus felé. Elhaladt Abydus és Sestus között, érintette a cyaneai sziklaszigetet, Thynias öblöt, Apolloniát, Odessost, Dionysopolist és Tomiban kikötött.²¹⁴

Ovidius ezzel szemben Samothraceból a közeli Tempyrába ment.²¹⁵ Innen szárazföldön folytatta útját Tomiig. Télen ugyanis a hajózást még a legmerészebb hajósok vagy kereskedők is csak ritkán kísérelték meg.²¹⁶ Ovidius mégis utazásának nagy részét kénytelen volt a téli hidegben tengeren megtenni. Dyrrachiumból ugyan szárazföldön is megközelíthette volna Tomit, de téli időben, kocsival vagy lóháton, keresztül-menni a Balkán félszigeten nem kevésbé volt veszélyes és nehéz út, mint a tenger hullámain. Tempyrától Tomiig is veszélyes lehetett a szárazföldi utazás, de rövidebb volt, mint a Hellespontuson, Propontisen és Pontus Euxinuson keresztül vezető tengeri út.²¹⁷

Ovidius útjának időtartama, valamint gyorsasága ismeretlen. Mindenesetre költői túlzás és semmiképpen nem lehet

²⁰⁹ Tr. I 3. *Dividor haud aliter, quam si mea membra relinquam, Et pars obrumpt corpora visa suo est.* Tr. I 3, 73–74.

²¹⁰ U. o. 9.

²¹¹ *Nam procul Illyris laeva de parte relictis | Interdicta mihi cernitur Italia* Tr. I 4, 19–20. v. ö. Tr. I 2, 92.

²¹² Prop. III 21, 19 k. Philo in Flacc. 155. Galen V 18.

²¹³ Tr. I 10, 20.

²¹⁴ Tr. I 10.

²¹⁵ Tr. I 10, 20–24

²¹⁶ L. 365. jegyz.

²¹⁷ Sextus Pompeius Ovidius barátja, aki ebben az időben Achaiaiban proconsul volt, segítségére volt a költőnek pénzzel és kísérettel. *Sanguine Bistonium quod non tepefecerit ensem, | Effectum cura pectoris esse tui.* Ep. ex P. IV 5, 35 k.

alapul venni Ovidiusnak azt az állítását, hogy levelére Rómából csak egy év alatt jön meg a válasz.²¹⁸ A költő utazása körülbelül száz napig tarthatott.²¹⁹

Ovidius szárazföldi útjáról nem beszél verseiben. A környező vidék halásáról, a költő egyéni benyomásairól képet nem kaphatunk. Csak száműzetésének helyét írja le. A leírás azonban a valóság mögött marad. Már több évvel száműzetése előtt Ovidius képzelete a legsötétebb színekkel festette Scythia vidékét, ahova vezekelni küldte a gonosz Erysichthont, Ceres megsértése miatt: *Est locus extremis Scythiae glacialis in oris | triste solum, sterilis, sine frage, sine arbore tellus: | Frigus iners illic habitat Pallorque Tremorque | et ieiuna Fames.*²²⁰ Ekkor még Ovidius csak a költők leírásából merítette földrajzi ismereteit. Scythia körvonalai számára elvesztek az északkeleti világ ködös homályában.

Nem sokkal különbözik ettől a fantáziájában élő képtől az a kép, amelyet Ovidius személyes tapasztalatai alapján festet száműzetésének helyéről. Scythia Ovidius számára mindörökre a zord telek, kibíratatlan fagyok hazája, bár mi tudjuk azt, hogy Tomiban voltak kellemes, meleg nyarak is. De a Róma napjától megfosztott költő lelkét mindig az elhagyatottság hideg, zord világa vette körül és ez vetette árnyát Tomiban írt összes költeményeire. Jeges fuvallatot érzünk még a tavaszt dicsőítő verseiben is.

Tengeren történt útjának leírását a borzalmas viharok alkotják.²²¹ A költő Rómától Tomiig három átszenvedett viharról emlékezik meg. Az elsőnek helyét nem említi: valószínű, hogy tengeri útjának kezdetén volt, amikor az Adrián hajózott keresztül. A második vihar az Ión tengeren érte²²² és hajóját Itália felé akarta sodorni.²²³ A harmadik halállal fenyegető vihar. Thrácia közelében tartotta rettegésben a költőt. A fenti viharok leírása azonban minden egyéni vonás nélkül van. *Quant à la peinture de la mer et aux sentiments inspirés au voyageur par la tempête, rien de nouveau: imitation et contamination.*²²⁴

²¹⁸ Ov. Ep. ex P. IV 11, 15 k. Kr. u. 4-ben C. Caesar halálának híre Lyciából kb. 40 nap alatt Pisába ért. CIL. XI 1421. = Dess. 140 7. sor.

²¹⁹ V. ö. Aristides utazásával. Rómától Tomi, szárazföldi utakat alapul véve, kb. 1446 mérföldre volt. L. 352. jegyz. lt. Rom. 33 old. W. 227–230, 20. old. W 137., 48. old.

²²⁰ Met. VIII 788–791.

²²¹ Tr. I 2, I 4, I 11, 19–22.

²²² Tr. I 4, 3.

²²³ Tr. I 4, 19–20.

²²⁴ Saint-Denis, *Le rôle de la mer dans la poésie lat.* 352 old.

A vihar veszélyébe került költő az isteneket hasztalanul hívja segítségül, mert egy hatalmas hullám elnémítja.²²⁵ Vergiliusra emlékeztető leírás. Hatalmas vízhegyek esnek a hajóra éppen úgy, mint azt Vergilius említi.²²⁶ Egyik pillanatban úgy érzi, hogy a hullámok a hajót az égig emelik, másik percben óriási mélységű szakadékok tátonganak a hajó mellett.²²⁷ A szem nem lát mást, csak eget s vizet.²²⁸ Ovidius a vihar leírását közhelyekkel folytatja: megjelennek a duzzadt hullámok, vészes fellegek, az elmaradhatatlan szelek²²⁹ és hatalmas harcot vívnak egymással. Kis kitérés következik a közeli halál borzalmáról, majd folytatja a leírást a megszokott keret szerint. Villámlik, dörög, a hullámok mint hajítógép kövei csapkodják a hajó oldalát. Megjelenik a szokásos tizedik, legerősebb hullám.²³⁰ Majd ismét néhány gondolatban a hullámsírról elmélkedik, de ime hirtelen megszűnik a vihar s ez is éppen olyan gyorsan, mint az Aeneas hajóját fenyegető vész.²³¹ *Singulier naufragé, ridicule ou héroïque au point de rassembler en plein danger ses textes chers.*²³²

A másik két vihar leírásának is hasonló alapmotívuma van. Ovidius az utazásról megemlékező verseit még útközben kezdte el írni: *Quod facerem versus inter fera murmura ponti | Cycladas Aegaeas obstipuisse puto*²³³ vagy *Saepe maris pars intus erat. Tamen ipse trementi | Carmina ducebam qualiacumque manu.*²³⁴ Mégis úlleírása nem egyéb, mint földrajzi nevek felsorolása és a tengeren átélt viharok rétorikái gyakorlataira emlékeztető leírása.²³⁵

Ovidius utazásának színtere legnagyobbbrészt a tenger. Leírásában a végtelen vizeket — általános felfogás szerint — csak mint mindent megsemmisíteni akaró erőket mutatja be. Megértjük azt, hogy a zord novemberi napokon száműzetési helye felé közeledő költő nem tudta lelkét feltárni a tenger

²²⁵ Tr. I 2, 13–14. v. ö. Verg. Aen. I 102.

²²⁶ Tr. I 2, 19. v. ö. Verg. Aen. I 86, 105.

²²⁷ Tr. I 2, 21. v. ö. Verg. Aen. 106. Ov. Met. XI 504. Tr. I 2, 22. v. ö. Aen. III 565. Ov. Met. XI 504.

²²⁸ Tr. I 2, 23. v. ö. Verg. Aen. III 193. V 9.

²²⁹ V. ö. Ov. Met. XI 491. Verg. Aen. I 81–6.

²³⁰ Tr. I 2, 45–50. v. ö. Aen. I 90. Met. XI 522–523. XI 496. XI 507–509, 529–532.

²³¹ V. ö. Aen. I 142–156.

²³² Saint-Denis u. o. 351.

²³³ Tr. I 11, 6–7.

²³⁴ Tr. I 11, 17–18.

²³⁵ ... *un exercice de virtuosité sur des noms propres.* Plessis-Lejay, Oeuvres d'Horace II 141 old.

tilokzatos szépsége előtt, de miért nem találunk más feljegyzéseket, eselleg egyéni benyomásairól? Nagy költők fájdalmuk közepelte fedezték fel a tengert. (Victor Hugo, Ch. Baudelaire).

Ovidius számára a tenger mindig ellenséges hatalom maradt, mert hullámaival fogvatartotta, örökre elzárta Rómától. *Exilé, il a vécu devant une mer qui n'était pas plus celle de Baïes, et des plages mondaines, celle des Alexandrins, qui n'était plus la Méditerranée voluptueuse, mais qui, voilée de brume, chargée de froid et de tristesse, gelée une partie de l'hiver, lui opposait un sinistre visage.*²³⁶ A költő lelkiállapota eleve kizárta, hogy felfedezhesse a természet szépségeit, vagy legalább lelkéhez közel engedje a természetet.²³⁷ Egyéni megnyilatkozásait az úton szerzett benyomásokról — már pedig ilyen természetűek feltétlenül voltak, tekintve, hogy egészen új, ismeretlen világba utazott — elnémitotta a rétori iskola hatása. Ovidius a viharok veszélyei között az istenekhez folyamodik segítségért. Költészetében a kétségbeesett ember lelkéből előtörő szavak, mondattöredékek helyett gondosan összeválogatott mythologiai hasonlatokat és példákat találunk.

A Rómában töltött utolsó éjszaka leírásában még van elevenség: a váratlan parancs hatásának, a zokogástól visszhangzó háznak, a kihűlt tűzhelyre boruló feleség kétségbeesésének, a ház küszöbét átlépő és újra visszatérő költő kínjának, a komor fönséggel álló érzékellen templomoknak, az égitelek megállíthatatlan gyors rohanásának megrázó festése részletképei a száműzetésbe induló költő búcsújának. Mindenütt ott érezzük a költő személyének jelenlétét. A száműzetés nagy csapása azonban elnémitotta a költő lantján a tréfát, elűzte verseiből a könnyed lebegést, a közvetlen hangot. A *Tristia* és *Pontica* gyűjtemény minden egyes verse csak *flebile carmen*,²³⁸ a Rómába visszavágyó költő bizakodó vagy kétségbeesett kérései; vagy egyhangú panaszzkodása.

²³⁶ Saint-Denis u. o. 343.

²³⁷ *La nostalgie de Rome emplit trop l'âme d'Ovide pour que les paysages de Tomes forcent son intimité.* Saint-Denis u. o. 345 old. Ovidius előtt ismeretlen volt a sztoikus felfogás: *Quaeris quare te fuga ista non adiuvet? Tecum fugis... At cum istud exemeris malum, omnis mutatio loci iucunda fiet; in ultimas expellaris terras licebit, in quolibet barbariae angulo conloceris, hospitalis tibi illa qualiscumque sedes erit... patria mea totus hic mundus est.* Sen. ep. 28 2—5.

²³⁸ Schanz—Hosius, *Geschichte der röm. Lit.* II. 248 old.

II. Utazás Jeruzsálemből Rómába.

A császárkor nagy utazója Pál apostol is. Utazásainak emlékét megőrizte az irodalom.²³⁹ Ismeretes damascusi útja óta mindig lobogott benne a szent lelkesedés tüze. Tudatos meggyőződése volt, hogy ő Krisztus apostola, hírnöke. Ez a meggyőződés vitte világmissziós útjaira.

Utazásainak iránya főbb vonásokban kimutatható az *Apostolok Cselekedetei* nyomán.

Pál apostolnak négy nagy útjáról beszélhetünk. Első útjára Barnabás apostol kísérelében Seleuciából indult. Felkeresték Cyprus szigetén Salamis várost,²⁴⁰ majd Paphusból áthajóztak Kisázsziába. Útjuk aztán észak felé haladt a pisidiai Antiochiáig,²⁴¹ innen kelet felé vették útjukat és dél Galatia kis városait látogatták meg: Iconiumot,²⁴² Lystrat, Derbet.²⁴³ A hazatérés útvonala ugyanez volt. Pál apostol Jeruzsálemben utazott az apostoli zsinatra.²⁴⁴

Második nagy útjára Silas tanítványa kísérte el. Pál apostol felkereste az első útja alkalmával alapított kisázsiai egyházakat,²⁴⁵ áthaladt Galatián és Phrygián.²⁴⁶ Troasban látomásban kapott égi utasítás szerint hajóval átment Macedóniába.²⁴⁷ Samothrace-Neapolis-Philippi-Amphipolis és Apollonián keresztül Thessalonicéba ment.²⁴⁸ Az ellenséges zsidók üldözése elől Berroeba menekült.²⁴⁹ Innen Athénba,²⁵⁰ majd Corinthusba ment, ahol másfél évig marad.

Harmadik útja szintén Galatia és Phrygia tartományokba vezelett,²⁵¹ később Ephesusban működött két évig,²⁵² majd bejárta Görögország nagy részét.²⁵³ Macedónián keresztülmenve,

²³⁹ A hagyomány szerint Pál apostol utazásait egyik kísérője írta le. Bárki is legyen az írója s bármilyen nevet is viseljen (l. Christ. Gesch. der gr. Lit.⁶ II. 968 kk.), a ránk maradt irodalmi emlék olyan valakinek a feljegyzéseit tartalmazza, aki kétségkívül megtette ezt az utat.

²⁴⁰ Act. ap. 13, 4–5.

²⁴¹ Act. ap. 13, 13, 13, 14.

²⁴² Act. ap. 13, 52.

²⁴³ Act. ap. 14, 6.

²⁴⁴ Act. ap. 14, 20 kk.

²⁴⁵ Act. ap. 15, 41.

²⁴⁶ Act. ap. 16, 6.

²⁴⁷ Act. ap. 16, 9–10.

²⁴⁸ Act. ap. 16, 11, 17, 1.

²⁴⁹ Act. ap. 17, 10.

²⁵⁰ Act. ap. 17, 14 k.

²⁵¹ Act. ap. 18, 11, 18, 23.

²⁵² Act. ap. 19, 1, 19, 10.

²⁵³ Act. ap. 20, 3.

több hívének kíséretében Troasba hajózott. Kísérői innen hajón, ő pedig szárazföldön folytatta útját Assusig. Itt hajóra szállt ő is és Mitylene, Chios, Samos, Miletos, Cos, Rhodus érintésével Pataraba ért kíséretével.²⁵⁴ Itt Phoenicia felé siető hajóra szálltak és Cyprus mellett elhaladva, Tyrusban kötöttek ki. Pál apostol néhány napig itt maradt, majd, tanítványainak marasztalása ellenére, Jeruzsálembe ment.²⁵⁵

Pál apostol negyedik útja, a római fogságba vezető út, Krisztus után 54-ben volt.²⁵⁶ Míg az előbbieket csak általánosan, nagy vonásokban festi le az Apostolok Cselekedete, az utóbbiról pontosabb leírásunk van.

Pál apostol majdnem egész útját hajón tette meg, csak Puteoliban tért át szárazföldi útra.²⁵⁷ Ismeretlen előttünk az utazás idejének nagysága, valamint gyorsasága. A leírásból csak az utazás irányát, fontosabb állomáshelyeit és egyes mellékkörülményeit állapíthatjuk meg.

Az apostol elfogatása Jeruzsálemben történt. — Innen Caesareaba kísérték, hol két évig tartó fogság várt vá.²⁵⁸ Ekkor ugyanis, saját kívánságára, Festus procuratur Rómába küldeti. Katonai kísérete Caesareában nem talált Rómába menő hajót. Ezért, más mód nem lévén, Kis-Ázsia felé induló hajóra szálltak.²⁵⁹ Myráig csak Sidonban szakították meg az utat. Myrában a centurio Itáliába induló alexandriai²⁶⁰ hajót talált. Ezen folytatták útjukat. Creta szigete felé hajóztak,²⁶¹ nem mehettek ugyanis nyugat felé a görög partok irányába, mert a szél délnyugat felé irányította hajójukat. Sok viszontagság után sikerült kikötniök Melita szigetén.²⁶² Syracusae-Rhegium-Puteoli útvonalon Itália földjére értek.²⁶³

Nehéz, fáradságos és hosszú utazás volt ez. Az indulás nyár vége felé történt s így még a hajózásra kedvezőtlen időszakban is tartott *Ἰκανοῦ δὲ χρόνου διαγενομένου καὶ ὄντος ἤδη ἐπισφαλοῦς τοῦ πλοῦς*.²⁶⁴ Legnagyobb veszélybe a hajó Creta közelében került. Északkeleti forgószél dobálta őket ide-oda. A

²⁵⁴ Act. ap. 20, 13 kk.

²⁵⁵ Act. ap. 21, 13.

²⁵⁶ Christ. u. o. 933 o. 2. jegyz.

²⁵⁷ Act. ap. 18, 15 kk.

²⁵⁸ Act. ap. 24, 29.

²⁵⁹ Act. ap. 27, 2.

²⁶⁰ Az alexandriai hajók voltak a legjobbak. Fr. I 420.

²⁶¹ Act. ap. 27, 8.

²⁶² Act. ap. 28, 1.

²⁶³ Act. ap. 28, 13.

²⁶⁴ Act. ap. 27, 9,

hajósok attól tartottak, hogy a vihar az északafrikai zátonyok felé fogja sodorni a hajót. A mélyre bocsátott vasmacskákkal próbálták fékezni a szelek erejét.²⁶⁵ De a vihar kitartóan tombolt. Napokon át nem látták sem a napot, sem a csillagokat. A kétségbeesés a tetőpontra ért μήτε δὲ ἡλίου, μήτε ἀστρων ἐπιφαινόντων ἐπὶ πλειονας ἡμέρας, χειμῶνός τε οὐκ ὀλίγου ἐπιχειμένου, λοιπὸν περιηραῖτο ἐλπίς πᾶσα τοῦ σωθῆσθαι ἡμῶν.²⁶⁶ Pál apostol egy látomástól megerősítve kitartásra buzdította az utasokat és a hajósokat: nem fognak elveszni. A tengeren való bolyongásuk 14. napján már mindent a tengerbe dobtak, hogy kormányozni tudják a hajót. Ekkor egy távoli öböl lejtős partja felé próbálták irányítani a hajót. A part közelében mégis a tenger ereje győzött: a hajó hátsó része kezdett szétesni. A napokon át tartó küzdelemben kimerült katonák első gondolata az volt, hogy megölik a foglyokat, nehogy elmeneküljenek. De a centurio közbelépett. Akik úszni tudtak azok deszkákba kapaszkodva, vagy a hajó roncsain a partra szállítottak mindenkit.²⁶⁷

A hajótörésen kívül Szent Pál római útjának más mellékkörülményeiről keveset tudunk meg a leírásból. Melita szigetén a barbárok meglepő emberségesen fogadják a hajótörötteket, tüzeket raknak, menedékhelyet biztosítanak a szél és az eső ellen.²⁶⁸ Megrémülve látják, hogy Pál apostolt egy vipera megcsípi, mégsem hal meg. Először gyilkosnak vélik, aki kimenekült a tengerből, de büntetését nem kerülheti el, majd istennek tekintik, amikor látják, hogy életben maradt. Pál apostol több beteget meggyógyít a szigeten, amíg az utasok kipihenik a hajótörés szenvedéseit. Mikor harmadnap hajóra szállnak οἱ καὶ πολλὰς τιμὰς ἐτίμησαν ἡμῶν καὶ ἀναγομένους ἐπέθεντο τὰ πρὸς τὰς χρείας.²⁶⁹ Hívei ragaszkodásának megható megnyilvánulásáról éppen csak említést találunk.²⁷⁰

Pál apostol útja Jeruzsálemtől Rómáig nemcsak hosszú, de egyhangú út is volt. Leírása is inkább hivatalos beszámolóhoz hasonlít, mint útleíráshoz. A barátságtalan tengeren töltött napok egyhangú sorozatába változást csak a kellemetlen szelek dühöngése hozott. Tekintve az utazás időpontját, a természet szépségében nem gyönyörködhetett.

Hiányoznak a leírásból az utazással összefüggő bármilyen

²⁶⁵ Act. ap. 27, 18.

²⁶⁶ Act. ap. 27, 20.

²⁶⁷ Act. ap. 27, 42 kk.

²⁶⁸ Act. ap. 28, 1 kk.

²⁶⁹ Act. ap. 28, 10.

²⁷⁰ Act. ap. 28, 15.

egyéni benyomások. A szálláshelyekről,²⁷¹ vendégfogadókról, útítársakról²⁷² sem találunk úgyszólván semmi megjegyzést. Mindig az apostol nagy hittérítői munkája áll a középpontban. Első három útjánál az útvonal jelölésén kívül a leírás nem tartalmaz semmiféle más feljegyzést az utazás körülményeiről. Mikor elfogatása véget vetett térítői működésének, az apostol személye került előtérbe. Ezért az útleírások közé igazában csak a negyedik út leírását sorolhatjuk.

Szent Pál utazásainak leírásai kevésbé emelték a császárkori útleírások irodalmi értékét, de mindig élő példái lesznek annak a ténynek, hogy Kr. u. az I században a legnagyobb távolságok sem tartották vissza az embereket az utazástól. Gyakran és sokat utaztak... *in der römischen Kaiserzeit wird man den Eindruck gewinnen, dass damals zu Lande mindestens nicht weniger, vielleicht mehr gereist wurde als im neueren Europa vor dem Anfange des 19. Jahrhunderts.*²⁷³

III. Utazások Kis-Ázsiában

Aelius Aristides gazdag írói hagyatékában számos adatot találunk utazásairól.

Ez a II. sz.-ban élő szofista sokat utazott. Felkereste Európa és Kis-Ázsia több városát.²⁷⁴ Volt Rhodosban,²⁷⁵ Chios szigetén,²⁷⁶ Egyiptomban.²⁷⁷ Beszédeiből kb. húsz utazásáról szerzünk tudomást.²⁷⁸ Sokat utazott, de nem járt be akkora területet, mint szofista társai.²⁷⁹ A császárkori irodalom kevés útleírása között mégis jelentős helyet foglal el.

Utazgatásaira vonatkozó beszámolói nem alkottak külön

²⁷¹ Az útleírásból csak arról szerzünk tudomást, hogy Pál apostolnak Sidonban és Rómában megengedték, hogy felkeresse híveit és vendégszereket élvezhesse φιλανθρωπῶς τε ὁ Ἰούλιος τῷ Παύλῳ χρησάμενος ἐπέ-τροψεν πρὸς τοὺς φίλους πορευθέντι ἐπιμελείας τυχεῖν. Act. Ap. 27, 3.

²⁷² Jeruzsálemből Caesareába 70 lovas és 200 kalona kísérte, a hajón is katonai kísérettel utazott a többi foglyokkal együtt. Összesen 276 utas volt a hajón. Act. ap. 27, 38.

²⁷³ Fr. 390.

²⁷⁴ 6. b. Din. I 68 (Az idézetek a Dindorf kiadás szerint következnek).

²⁷⁵ 43. b. 818, 842.

²⁷⁶ 51. b. 580.

²⁷⁷ 26. b. 532, 48. b.

²⁷⁸ Kétszer felkereste Aesepus folyó fürdőit 26. b. 502 kk., több ízben volt Pergamumban 24. b. 467, 24. b. 477–478, 25. b. 490, 27. b. 534 kk., 26. b. 526. Sokszor megfordult Smyrnában: 24. b. 468. kk., 478, 27. b. 534 kk., 27. b. 543, 26. b. 527. Járt Elaeában: 24. b. 479, Cyzicusban 27. b. 537 kk., Ephesusban 27. b. 543, Epidaurusban 28. b. 551, Rómában 24. b. 481 kk.

²⁷⁹ Philostr. Vit. soph. 9 II 1.

fejezetet irodalmi munkásságában. Az egyiptomi út kivételével valamennyi utazásáról *Ἱεροὶ λόγοι* című beszédsorozatában emlékezik meg. Ezek a beszédek ugyanis Aesculapius isten sugallatára készített naplójegyzetek, Aristides betegségének hosszú és keserves időszakáról. Aesculapius intelmére és barátainak többszöri kérésére²⁸⁰ ugyanis Aristides elhatározta, hogy naponként feljegyzi csodálatos álmait *λογιοῦμαι ἕκαστα πρὸς ἡμέραν*,²⁸¹ érdekes gyógymódjait és betegségének sokszor fájdalmas fordulatait. Az első *Ἱερὸς λόγος*-t betegségének tizenegyedik évében írta.²⁸² Az eseményeket tehát csak tíz év távlatában szemléli és így csak a fontosabbakat jegyzi fel.²⁸³ A beszédek tartalma változatos, mint Aristides élete. Álmai, látomásai, jóshelyek válaszai, beszédeinek főbb gondolatai, gyógyszerei, gyógymódok és ami bennünket érdekel, utazásai alkotják a beszédek tárgyát.²⁸⁴ Valamennyi utazását megemlíti, bár nem időrendben és részletesen is csak egyesekkel foglalkozik. Ezek az utazások Aristides hazájától Adrianitól való távolság nagysága szerint a következők: 1. utazás Adrianiból Aesepus meleg fürdőire, 2. utazás Cyzicusba, 3. Smyrnába, majd Pergamumba, 4. Chiosba és 5. Rómába.

1. Utazás Adrianiból Aesepus folyóhoz. Aesepus folyó közelében levő meleg forrásokat *Θερμὴν Ἀρτεμὴν ἢ τὰς πηγὰς τὰς θερμὰς ἔχει*.²⁸⁵ Aristides kélizben is felkereste. Először betegségének kezdetén 156-ban.²⁸⁶ Betegségének első jelei már ekkor mutatkoztak,²⁸⁷ de Aristidest ebben az időben még csak a

²⁸⁰ 24. b. 465.

²⁸¹ 23. b. 446.

²⁸² Christ—Schmid, *Geschichte d. gr. Lit.*⁵ 544. old.

²⁸³ 24. b. 466. *κεφάλαια λέγειν*.

²⁸⁴ εἰ δέ τις τὰ ἀκριβέστατα γινῶναι βουλήσεται τῶν γεγενημένων ἡμῖν παρὰ τοῦ θεοῦ, ὥρα τὰς διφθέρας αὐτῷ ζητεῖν καὶ τὰ οὐείρατα αὐτὰ, καὶ γὰρ ἱάματα παντὸς εἶδους καὶ διαλόγους τινὰς εὐρήσει καὶ λόγους ἐν μήκει καὶ φάσματα παντοῖα, καὶ ἀσκήσεις ἀπάσας καὶ χρησιμωδίας περὶ παντοδαπῶν πραγμάτων, τὰς μὲν καταλογάδην, τὰς δὲ ἐν μέτροις γεγονυίας. 24. b. 467. v. ö. Philostr. II 9, 1.

²⁸⁵ 26. b. 503 Roscher, *Ausführl. Lex. der gr. u. röm. Mythologie I* Artemis. Kiepert, *Graeciae ant. tabula in usu schol. descripta* 1:1. 500.000, Aesepus folyó mentén egy *Artemeia* helységet tüntet fel. Ezt a helységnevet semmiféle ókori adat nem említi. Spruner—Menke, *Atlas ant.* 25. old. ugyanazon a ponton *Thermae* helységet jelöl. Pape Aristides fenti idézetét egy Artemis tisztelőre szentelt *Θερμαία* nevű forrásra vonatkoztatja, amelyet tévesen Lesbos szigetére helyez. Pape's *Wörterbuch* *Θερμαία* szónál.

²⁸⁶ R. E. II 888. 10—20.

²⁸⁷ τὸ σῶμα ἔχει πρῶτον ὑπώλισθαι 26 b. 502.

híres fürdő megismerésének vágya hajtotta. ²⁸⁸ εἰς θεωρίαν. Tíz év múlva viszont már gyógyulást keres a meleg forrásoknál. A második utazást csak megemlíti. A hosszú betegségtől elgyötört ember szívesen emlékezik vissza első útjára, mikor viszont látja azokat a helyeket, ahol valamikor még egészségesen, ismeretei és tapasztalatai gyarapítása céljából utazgatott.

A meleg források Adrianitól kb. 300—320 stadiumra voltak. Az itineráriumok nem jelölik meg az odavezető útvonalat, így a távolságot sem a két helység között. Aristides szerint két napi járóföldre volt Adrianitól az Aesepus folyó. ²⁸⁹ Írónk egy nap alatt a 160 stadium távolságra fekvő poemaniumi mezőre ért ²⁹⁰ és az itteni híres Aesculapius templomban áldozatot mutatott be. Az út nagyrészt éjjel tette meg, mert csak alkonyatkor indult Adrianiból. ²⁹¹ Egy nap alatt tehát húsz mérföldet tett meg. Bár az általános 30—35 mérföld napi eredményhez ²⁹² hasonlítva igen kevés, de elfogadható, ha figyelembe vesszük azt, hogy Aristides vízvázlasztó hegyeken keresztül sáros, esőtől megrongált utakon ²⁹³ πολλὰ περὶ τοῦτον ἤδη τὸν τόπον ἐνετύχουσαν, ἐξ ὀμβρῶν προτέρων, οὐ βραδίῳ διεξελθεῖν, kocsival, ἐπὶ ζεύγους ²⁹⁴ és nem lóháton utazott.

A szofista útja nem nagyon változatos vidéken vezetett keresztül. Adriani, οἱ Ἀδριανοὶ πρὸς Ὀλυμπον ²⁹⁴ Mysiaés Bith ynia határán, az előbbi tartomány Olympus hegységének nyugati szorosánál fekvő kis város volt. Rhyndacus folyó völgye találkozott itt a hegyvidékkel, amely több száz stadiumra terjedt mind nyugat, mind észak felé. A hegylánc és a Propontis közé zárt földnyelvet nyugat felé siető folyók és nagy tavak szeltek keresztül. A tengerpart hosszában bőven öntözött dombláncok vonultak végig. E dombövezet mögött valószínűleg talajsüllyedésből keletkezett síkság ²⁹⁵ tette a vidéket egyhangúvá. Emeltségre méltó városok a folyó völgyében nem épültek. ²⁹⁶ Csak nehezen járható sáros utakon haladhatott itt az utas. Cyzicus felé a Rhyndacus folyó völgyében vezetett az út, ²⁹⁷ a város

²⁸⁸ U. o.

²⁸⁹ δυοῖν ἡμερῶν u. o.

²⁹⁰ 26. b. 503.

²⁹¹ προσηκούσης τῆς ἡμέρας 26. b. 502.

²⁹² Lásd 52. jegyz.

²⁹³ 26. b. 503.

²⁹⁴ Head—Sworonos Ἱστορ. Νομισμ. II 41. id. R. E. VII 2173. Suidas

s. v. Ἀδριανοί.

²⁹⁵ Str. I 56, XIII 581. Alacus Aphnitis helyén városok voltak valamikor.

²⁹⁶ Kiepert H. Lehrbuch der alten Geographie 1878. 106. old.

²⁹⁷ R. E. II 115. 40.

ugyanis a Rhyndacus és az Aesepus folyók torkolata között volt. A nagyrészt hegyekkel borított felszíget keskeny nyúlványán két szép kikötő között feküdt.²⁹⁸ Sokáig Kis-Ázsia leg-gazdagabb és legpompásabb városa volt.

Az aeseputi utazás emlékét Aristides tíz év múlva próbálja visszaidézni.²⁹⁹ Természetes, hogy az utazás körülményei már elmosódottak.

Útjára nem kísérte el egy barátja sem. Utazás közben, a döcögő kocsin, Aesculapius tiszteletére dicsőítő sorokat ír.³⁰⁰

Bár utazásának időpontja a tél közepére esett *χειμῶν δ' ἦν ὀλίγου μετὰ τροπῆς*³⁰¹ az általános szokás ellenére alkonyatkor indult útnak. A hold gyér világánál és a fáklyák fényénél utazott 60 stadiumot.³⁰² Úját nem veszélyeztették kellemetlen kalandok, az idő is kedvezett *ἀπὸ ἥπιος ... ἐνθυμίας αἰθρίας οὐσῆς θαυμαστῆς*.³⁰³ Aristides tíz év után is, amikor betegen újra fel akarja keresni a meleg forrásokat, kedves emlékként tekint vissza első útjára.

2. Utazás Cyzicusba. A fent körvonalozott vidéken utazott Aristides nyolc évvel később, a cyzicusi templomi ünnepélyre. Az álmában megjelent Aesculapius parancsára indult útnak 164-ben és öt évvel később is.³⁰⁴ Az első útját írja le bővebben, második útjánál csak a kellemellenségeket jegyzi fel (koplálás, rossz víz, sok légy).³⁰⁵

Aristides Adrianitól Cyzicusig 440 stadiumnyi, 55 mér-földnyi utat tett meg másfél nap alatt.³⁰⁶ Az előbbi utazás gyorsaságához viszonyítva különbséget látunk. Cyzicus felé sokkal jobb utak voltak, mint az Aesepus folyó vidékén. De Aristides is sietett, mert ugyanazt az utat öt év múlva két nap alatt tette meg.³⁰⁷

²⁹⁸ Mela I. 96. Str. XII 551. 681. Aristid. Jebb. kiadás 16. b. 237–238. Kiepert u. o. 107. old.

²⁹⁹ 26. b. 503.

³⁰⁰ U. o. Az utazókocsiban nemcsak olvasni Mart. XIV 188, de írni is lehetett. Az íródiák télen keztyűt húzott ujjaira. Plin. ep. III 5, 15. Caesar első művét az Alpeseiken való átkelés alatt írta. Suet. Caes. 56. Rendszerint útközben foglaltatta írásba intézkedéseit Plut. Caes. XVII. Az előkelők kocsi-jának felszerelése alkalmat nyújtott arra is, hogy kockajátékokkal űzhessék el az utazás unalmát. Suet. Claud. 33, 2.

³⁰¹ 26. b. 503.

³⁰² Éjszakai utazás I. Athen. XV. b. 699. Aristoph. Nub. 612. Suet. Caesar 31. Appian B. C. II 17. Ov. Fast. IV 167., II 500. Met. I. 493.

³⁰³ 26. b. 502.

³⁰⁴ 27. b. 537, 514 I. I. Masson, Collect. Hist. ad Arist. vitam Jebb. VI. par.

³⁰⁵ 27. b. 544.

³⁰⁶ 27. b. 538.

³⁰⁷ 27. b. 544.

Útjának nagy részén a Rhyndacus folyó völgyében haladt. Az út nehezebb része a lacus Apolloniatilis mocsaras vidéken kezdődött.³⁰⁸ A 320 stadiumnyi hosszú utat idáig Aristides déltől ἐξ ἡλαυνον, μεσημβρίας οὐ πολλῶ τι θάπτον késő esti órákig tette meg ἡναγκάσθην καταλῦσαι περὶ τὸ λιμνίον.³⁰⁹ Útja itt könnyű lehetett, mert Cyzicusig pihenés nélkül akarta megtenni az utat. Egyébként pihenőhely itt alig akadt s ha volt, azt zsúfolásig megtöltötték az utasok. Kísérői azonban első ízben sem vállalkoztak az út megszakítás nélküli megtételére.

Aristides csak útjának irányát jelzi és nem említ egy helységnevet sem τεταράκοντα σταδίους εἰς τινὰ κώμην.³¹⁰

Az útleírás nagy részéből az utazás körülményeit ismerjük meg. Hosszú készülődés után 164 nyarán több kísérővel indult útnak. Alkonyatkor Adriani közelében levő fürdőhöz ért. Itt éppen nagy sokaság tolongott.³¹¹ A korábban érkezettek minden szálláshelyet elfoglaltak. Tovább indultak, azzal a reménnyel, hogy a 40 stadiumnyira fekvő faluban töltik az éjszakát. Reményükben csakhamar csatlakoztak. Ott sem találtak szálláshelyet. Aristides jó kedvvel indult tovább, a kellemes nyári éjszakában, kísérői azonban annál kevésbbé. Mire a lacus Apolloniatilis mocsaras vidékére ért, csak két kísérője maradt. Már csak 120 stadiumnyira volt Cyzicustól³¹² s a legrövidebb idő alatt akart odaérni. Kísérő nélkül azonban nem mert nekiindulni az éjszakái útnak.³¹³ Kísérői kívánságára kénytelen volt a mocsaras vidéken egy kis szálláshelyre betérni. Itt várakozásukon felül tiszta ágy³¹⁴ fogadta a hosszú úttól elfáradt,

³⁰⁸ 27. b. 537.

³⁰⁹ U. o.

³¹⁰ 27. b. 537.

³¹¹ A fürdőhelyek szálláshelyei és vendéglői legtöbbször igen népesek voltak. Sokan kerestek itt pihenést és szórakozást, főleg az ünnepek alkalmával. Canobus fürdő: Str. XVII 801., XII 578.

³¹² U. o. k.

³¹³ A kísérő nélkül való utazás főleg éjjel nem volt tanácsos. Prop. III 16. Appian B C. V. 132. Ezt bizonyítják a rablók által megölt utasok sírkövei. CIL III 8242. 14567 = Dessau 8504. Dessau 8507. CIL XIII 2667, 3689. CIL III 2393, 2544 = Dessau 8506. CIL III 8830 = Dessau 5112. CIL III 9054 = Dessau 8503. Valószínű, hogy Apuleius rablótörténetei is valóságban gyökereznek. A császárkorban sűrű katonai állomáshelyekkel próbáltak ennek a helyzetnek véget vetni. Suet. Aug. 35. Tib. 37. CIL III 3385 = Dessau 395. Értékesebb dolgokat magával vivő utas állandó nyugtalanság között utazott, megrettenve a holdsugarban szellőtől mozgatott nád árnyékától is. Juv. Sat. X 20. De nemcsak az utasnál levő kincs volt veszélyben, hanem sokszor az utas személye is. Marquardt, Privatalt.² 168.

³¹⁴ A szálláshelyek általában nagyon szegény berendezésűek voltak *coma arundinis pro pluma strata cauponarum implet*. Plin. n. h. XVI 158. és még kevesebb tisztasággal. Plin. n. h. IX 154. Kevés jól és gazdagon fel-

poros utasokat. De már nagyon közel lehetett a virradat, mert Aristides csak ülvé töltötte az éj hátralevő részét. Hajnalban kocsján egyedül útnak indult. Kihasználva a magány csendjét, ott, a kocsin, írta meg Cyzicusig azt a beszédet, melyet az ünnepségen akart elmondani.

Cyzicusból való hazatérését már csak néhány szóban foglalja össze.

3. Utazás Adrianiból Smyrnába és Smyrnából Pergamumba. Aristides, aki sokat utazgatott Kis-Ázsia nyugati partján levő városokba, leggyakrabban Smyrnában és Pergamumban fordult meg. A *Ἱεροὶ λόγοι* beszéd sorozatban azonban két útjával kapcsolatban találunk említést érdemlő feljegyzést. Az egyik a 168-ban tett Adriani—Smyrna-i út, a másik a 166 vagy 167-ben a Smyrna—Pergamum-i utazás.³¹⁵

Az elsőnél csak körvonalozza az útirányt, a másodiknál megjelöli a beutazott rész városait. Ugyanazon az útvonalon volt mind a két utazás, így a két leírás egymást kiegészíti. Mind a két utazás Aesculapius álmokban kinyilvánított parancsára történt.³¹⁶

Az itineráriumok nem tüntetnek fel útvonalat Adriani és Smyrna között. A Peutinger térkép csak a Pergamum—Smyrna útszakaszra vonatkozólag szolgál adatokkal. Ez az útvonal ugyanis belekapcsolódott a Kis-Ázsia partján haladó főútvonalba.³¹⁷ Adrianiból Hadrianutheraeig Aristides csak a Rhyn-dacus völgyében utazhatott Miletopolisig, a via Pergamena kiinduló pontjáig.³¹⁸ Sokkal rövidebb lett volna az út a Rhyn-dacus-Macestus vízválasztó hegyein keresztül, de sem ő, sem kísérete nem igen választhatta ezt az akkor járatlan és igen nehéz hegyi utat.

Pergamum Adrianitól, Aristides szerint, kocsi-val három napi út távolságra volt.³¹⁹ A Pergamum és Smyrna közötti kb. 575 stadiumnyi, 71—72 mérföldnyi távolságot három nap alatt tette meg.³²⁰ Adriani Pergamumtól légvonalban kb. 120 mérf., Per-

szerelt szálláshely volt, ahol kellemesen lehetett tölteni az időt. Epict. Diss. II 23, 36. Bár mindegyik nagyon látogatott volt, mert csekély volt azok száma, akik sátrakat és egyéb felszereléseket vihettek magukkal, vagy barátaik házába tértek.

³¹⁵ L. I. Masson. u. o.

³¹⁶ Aristid. 27. b. 534, 539.

³¹⁷ Tab. Peut. IX. és 11. old.

³¹⁸ R. E. XV 2, 1584. 10. VII 2177. 30.

³¹⁹ Masson, Col. hist. III Aristid. 27. b. 537, 539 k.

³²⁰ 27 b. 534 kk. Smyrna—Larissa 40 km. (R. E. XII. 1. 872 old.) = 205 stad.; Larissa—Cyme: 70 stad. u. o. Cyme—Myrina légvonalban 70 stad. Kiepert, Graeciae ant. tabula in usu schol. descripta 1:1. 500,000. Myrina—

gamum Smyrnától, szintén légvonalban, 60 mérf. A két város közötti különböző távolságot egy idő alatt tette meg, három nap alatt, leszámítva azokat a napokat, amikor egyes helyeken időzött. Valószínű, hogy az első útszakaszon sokkal gyorsabban haladt. Útja nem érintett nagyobb városokat, mint amilyenek a Pergamum—Smyrna közötti útvonalon voltak, ahol még a siető utas is szívesen tartott hosszabb rövidebb pihenőt.

Adrianitól Smyrnáig a legváltozatosabb tájak sorakoztak fel Aristides előtt. Elhagyva az Adriani fölött őrtálló Olýmpus hegység végső magaslatait, Apolloniatís tó síkságára ért.³²¹ Az egyhangú síkságot csakhamar a Macesztus folyó szép völgye követte, majd a Temnus hegység végső nyúlványai, mely választófalaként emelkedett a Macesztus folyó és a Hermus folyó vidéke között.³²² Áthaladva a Temnus hegység végső láncolatain, az út valószínűleg Mysia főfolyója völgyének irányát követte, τὸ Καίξου πεδῖον³²³ termékeny, börttermő, dombos vidékét szelte át, Kis-Ázsia nyugati partja felé közeledve. Ez a parti sáv szépségével, gazdagságával, kellemes éghajlatával felülmulat Görögország vonzó pontjait is.³²⁴ Itt voltak a legnagyobb, leg-híresebb templomok,³²⁵ a legszebb városok, mint Pergamum, Smyrna. A Caicus folyóba siető Cetios és Selinus párhuzamos völgyei között emelkedő trachyt-magaslaton épült az Attalidák városa.³²⁶ Plinius szerint Ázsia legszebb városa.³²⁷ A három oldalról hegyekkel koszorúzott város megkapó képet nyújtott a szemlélőnek.

Pergamum és Smyrna között Kis-Ázsia nyugati partsávján kisebb nagyobb városok sorakoztak fel. A Caicus folyó torkolatától délre, 120 stadiumra, Elaea feküdt, a Harmatus és Hydra hegység közé beékelt öböl partján.³²⁸ Innen 70 stadiumra volt Gryneum, ahol Apollo legszebb szentélye állt.³²⁹ Myrium, Cyme és Larisa Phriconison keresztül az utas Smyrnába ért.³³⁰ Ezt

Gryneum 40 stad. Gryneum—Elaea 70 stad. R. E. VII 1900. Elaea—Pergamum 120 stad. R. E. V 2222. Str. XIII 615.

³²¹ Aristid. 27. b. 539.

³²² R. E. V A. 1. 460.

³²³ Str. XIII 616, XII 576. XIII 615, 624. Paus. VIII 4, 9. IX 5, 14. R. E. X 2, 1502. Kiepert. Lehrbuch der alten Geographie 109. k.

³²⁴ Fr. I 421. kk.

³²⁵ Tac. A. II 54.

³²⁶ Colignon, Pergame. Paris 1900. 2. old. k.

³²⁷ Plin. n. h. V 33.

³²⁸ R. E. V 2222. k. R. E. IX 51—52, VII 2378. Str. XIII 615, 622.

³²⁹ R. E. VII 1900. Paus. I 21, 7. Verg. ecl. VI 27. Schol. Aen. IV 345. Plin. V 121. C. I. G. 3197. III 85. Aristid. 27. b. 536.

³³⁰ R. E. XII 1872. Aristid. 27. b. 536. k.

a vidéket, amely még Ionia termékeny, gazdag partvidékéhez tartozott, a folyók homokosító és feltöltő munkája az idők folyamán nagyon megváltoztatta. Kellemes éghajlatú vidék volt, bár egyes helyeken, ahol az állóvizek elmocsarasodtak, a lakosság sokat szenvedett a mocsárláztól.³³¹ Smyrna Kis-Ázsia, sőt Philostratos szerint a világ legszebb városa,³³² messzire kiugró, öt ujj alakú partisáv legmélyebb pontján volt. Pompás földrajzi fekvéssel dicsekedhetett: amphitheatrumszerűen emelkedett ez a magaslat a kikötőtől a szárazföld felé. A város minden részén a legváltozatosabb kilátásban gyönyörködhetett az idegen. A végtelen tenger, az élénk forgalmú kikötőbe befutó hajók, a város színes panorámája mindig új és új képeket varázsolt a szemlélő elé. A város fekvésének nagyszerűségét túlszárnyalta utcáinak, épületeinek szépsége. Szép terei, színházai, templomai, fedett sétányai, fényes fürdői, márvány oszlopcsarnokai, híres iskolái sok idegent csalogattak ide.³³³ A tenger felől fújdogáló langyos szellő úgy tavasszal, mint nyáron kellemes üdülőhellyé avatták mind a rómaiak, mind a görögök részére ezt a várost, ahol örök versengés folyt a szépségért az emberi munka és a művészet, a szárazföld és a tenger között.³³⁴

Adrianitól Smyrnába menve az utazásnál igénybevett szokásos kíséreten kívül nincs társa Aristidesnek. Sőt kísérőjének száma sem nagy μετὰ ἐνός ἀκολουθοῦ.³³⁵ ami érthető is, ha az utazás körülményeit tekintetbe vesszük.

Az utazás körülményei közül Aristides csak az időjárással foglalkozik. Ez volt ugyanis az, ami a legnagyobb benyomást gyakorolta a szofista beteg szervezetére.

Az utazás tél kezdetén volt, ἐπελθόντος τοῦ χειμῶνος.³³⁶ Tiszta, kellemes időben indult útnak, de másnapra már sötét felhők borítják az eget, majd vihar tombol és bőséges esők teszik nehezen járhatóvá az utakat. Pergamumtól már kemény tél fogadja χειμῶν... σφοδρός.³³⁷ Boreas hideg szele állandó útitársként szegődött hozzá, fekete felhőket tornyosítva Teje felé. Egész úton havasesőben utazik Smyrna felé ἐξόπισθεν μὲν γὰρ βορέου πνεῦμα ἐπέκειτο, οἷον ψυχρότατον, νεφέλας ἐλαῦνον μελαίνας καὶ πυκνάς ἐκ δεξιᾶς δὲ ἅπαντα κατενίφειτο, ὅτε δὲ ἐν ἀριστερᾷ καὶ ταῦτ' ἦν παρὰ πᾶσαν τὴν ἡμέραν τε καὶ τὴν ὁδόν.³³⁸ Ilyen körülmények között ki-

³³¹ R. E. III A. 1. 735. old.

³³² Philostr. Apoll. Tyan. IV 7.

³³³ Aristid. 15. b. 405. k. Jebb kiadás.

³³⁴ U. o.

³³⁵ 27. b. 539.

³³⁶ 27. b. 538.

³³⁷ U. o. 540.

³³⁸ 27. b. 541.

sérői elmaradoztak, az utolsó 300 stadiumot már csak egy kísérről tette meg. De Aristidest semmiféle mellékkörülmény nem tarthatta vissza Aesculapius parancsának teljesítésétől.

Egészen más körülmények között utazott Aristides Smyrnából Pergamumba 167-ben. A legnagyobb hőség idején indult el Smyrnából καὶ μὲν ἤρτο λαμπρόν.³³⁹ Annyira meleg volt, hogy a város határában egy kis pihenőt kellett tartania. A vidék szépségeben gyönyörködve ὅφ' ἡδονῆς τοῦ χωρίου.³⁴⁰ Hermus folyónál levő szálláshelyre csak napnyugtakor ért. Kényelmetlen kis vendégfogadó volt itt. A csomagokat szállító kocsik is előrehaladtak már. Aristides a hűvös, nyári éjszakát élvezve αὐρῶν τις ἐλαφρὰ καὶ ψυχρινή³⁴¹ folytatja útját. Másnap este Larisa Phriconisba ért. Itt sem voltak jobb vendégfogadók. Aristides tovább haladt. Mikor éjfélkor Cymebe megérkezett, már minden vendégfogadó zárva volt. Kísérőit itt az út folytatására buzdítva, elhagyja a város kapuit. Hűvös, harmatos hajnalban érnek Myrinába. A csomagokkal előre haladó kísérről itt találja állodogálva egy bezárt szálláshely előtt, a ház elé cégtáblaként kitett ágyat kerülgetve.³⁴²

A hosszú úttól kimerülve egy ismerős házába kopogtatnak be. A mély álomba merült házban sötétség, hideg tűzhely fogadja őket. Lassan felélesztik a tüzet. Aristides szomjúságát friss vízzel olthatja és olajjal üdítheti fel fáradt testét. Eközben azonban reggel lett s ő tovább indul Gryneumba.³⁴³

4. **Utazás Chiosba.** Máskor Aesculapius Chiosba küldi.³⁴⁴ Pergamumból indult kísérek nélkül ἔνευ προστατοῦ.³⁴⁵ Symrnat érintve Clazomenaeben néhány ismerősével hajóra szállt. Phocaea felé indulva Drymusa és Pele szigetek közelében nagy viharba került. Sok veszély után sikerült kikötnie Phocaeában. Itt Rufus

³³⁹ U. o. 534.

³⁴⁰ U. o.

³⁴¹ U. o.

³⁴² A vendéglők, szállodák cégtáblái legtöbbször állatokat ábrázoltak. Pompeiben egy vendéglő külső falára elefánt volt festve, amelyen pygmaeus lovagolt. CIL. IV 806. Narbo Martius-i feliraton *ospitalis a gallo galinacio*. CIL. XII 4377 = Dessau 7476. Más helyeken „A házi kakashoz”, „A nagyobb sashoz”, „A kisebb sashoz” vendégfogadói feliratokkal találkozunk. Marquardt, *Privatalt.* 473. old. Art. Oniroc. 4 p. 11, 17. A feliratok szövege tájékoztatta az utast a szállóhely kényelme felől. *Balineum more urbico lavat et omnia comoda praestantur*. CIL. XI 721. = Dessau 5721. *Hospitium hic locatur, hospitium cum tribus lectis*. CIL. IV 807 = Dess. 6036. Lásd CIL. XIII 7031 = Dessau 6037 v. ö. Verg. *Copa* 29. kk.

³⁴³ 27. b. 534. kk.

³⁴⁴ 24. b. 468.

³⁴⁵ U. o.

nevű barátja birtokán kipihente a viharos tengeri út fáradalmait. Majd Chiosba meént.

A 162 öszén τετράς ἐπὶ δέκα τοῦ δευτέρου μηνός³⁴⁶ tett kirándulás mellékkörülményeiről nem emlékezett meg Aristides. Az útleírás nagy részében a tengeri vihart festelte. Fokozatosan írja le a vihar közeledését. Először csak gyenge fuvallat borzolja fel a hullámokat, nyomában erősebb szél sepri végig a tengert, majd vad orkán tombol körülöttük, mely könnyű zsákmányként a hullámoknak dobja a hajót, αὐτὰς τις Εὐρώ ἡπύρχετο καὶ περαιτέρω προϊόντων, Εὐρώς ἤδη λαμπρὸς καὶ τέλος ἐξεργάγη πνεῦμα ἐξήκιστον. καὶ τὸ πλοῖον ἐκ πύρας ἀρθὲν ἐπὶ πρύμναν ὠχλασε καὶ μικροῦ κατέδυ. ἔπειτα ἐπεκλύετο ἔνθεν καὶ ἔνθεν, ἔπειτα ἀπεστράφη ἔξω πρὸς τὸ πέλαγος.³⁴⁷ Kétségbeesett kapkodás, rohanás következik. Aristides Aesculapius nevével az ajkán nyugodtan figyel. Itt megszakad az apró részletek megfigyelésével kezdődő leírás. Mintha csak jelképezni akarná az író, hogy Aesculapius nevének kimondása egyszerre megszüntelte a vihart. Hosszadalmasan foglalkozik Aristides egy másik tengeri viharral római útjának leírásakor.

5. Utazás Adrianiból Rómába. Rómába Aristides betegségének első évében utazott, 155. v. 156. évben, hogy beszédet tartson a birodalom fővárosában. Tehát nem Aesculapius parancsára.³⁴⁸

Adrianiból indult és Lampsacus—Calliopolisnál átkelt a Hellespontuson.³⁴⁹ Calliopolisól az utazás iránya egy kis útszakaszon (128 mérf.), Traianipolistól, a Via Egnatia útát követte, a Via Appia folytatását a provinciák felé.³⁵⁰ Ez az útvonal, Macedónián keresztül, Dyrrachiumba vezetett, áthaladva Philippi—Thessalonice—Pella—Edessa—Clodianumon.³⁵¹ Adriani—Róma közötti kb. 1300 mérf.³⁵² távolságot Aristides 100 nap alatt tette meg. Tehát naponta átlag 13 mérf.-t. Ez gyors menetnek

³⁴⁶ 24. b. 469. I. Masson, Collect hist. ad Arist. vitam. Jebb kiadás. VI. paragr.

³⁴⁷ 24 b. 468.

³⁴⁸ ἔτι κάμων ἐξελθὼν οἰκοῦσιν 24. b. 466. R. E. II. 887. 40—50. Christ, Gr. Lit. 1913. 539. old.

³⁴⁹ 24. b. 481.

³⁵⁰ Tab. Peut. 10. old. VII. térkép.

³⁵¹ 24. b. 481. It. Rom. 50. old. W. 333. kk.

³⁵² Róma—Brundisium 360 mérf. L. 48. jegyz. Brundisium—Dyrrachium 1400 stad. It. Rom. 48. old. W. 317. azaz 175 mérf. (Lásd F. Hultsch, Gr. u. röm. Metrologie 699). Dyrrachium—Traianopolis 493 mérf. It. Rom. 48 old. W. 318. k. Traianopolis—Calliopolis 129 mérf. u. o. W. 333. Calliopolis—Lampsacus 60 stad. u. o. W. 334. azaz 7 mérf., Lampsacus—Adriani légvonalban 135 mérf. Összesen 1299 mérf.

számított ezen a vidéken,³⁵³ főleg, ha az utazás mellékkörül-
ményeire is tekintettel vagyunk.

Aristides tél közepén indult el Adrianiból χειμῶνος μεσοῦν-
τος³⁵⁴ és április elején érkezett Rómába.³⁵⁵ A Hellespontuson
történt átkelés után hideg szélben, esőben folytatta útját.
A Hebrus folyót vastag jégkéreg borította és a medréből ki-
áradt vizek fedték a mezőket, amíg a szem ellátott. Rossz
utak, kényelmetlen szálláshelyek,³⁵⁶ szegényes vendégfogadók.
Kísérői, rabszolgái csak nehezen követték. Nem volt vezető.
A barbárok bizalmatlanok voltak: egyszer rábeszéléssel, más-
kor fenyegetésekkel tudott csak vezetőt találni. Valóban εἰς
Ἰταλίαν δυσχερὴς ἐξοδός.³⁵⁷ Ilyen körülmények között természetes,
hogy a betegen útra induló Aristides Rómába sokkal beteg-
ben ért.

A római útleírásánál a szofista nem tesz semmi meg-
jegyzést az átutazott vidék szépségére, vagy legalább is föld-
rajzi viszonyaira vonatkozólag. Fölösleges lenne tehát a felke-
resett városok és vidékek topografiai ismeretése, mert a le-
írás és a valóság között bármilyen párhuzamot vonni lehe-
tetlen.

Július közepén a Ludi Apollinaresen Aristides még Rómá-
ban volt.³⁵⁸ Nem sokkal az őszi napéjgyenlőség előtt indult
haza Rómából. Hazafelé a tengeri utat választotta, egyrészt,
mert a magával hozott állatok elpusztultak a hosszú út alatt,
vagy eladta őket, másrészt úgy érezte, hogy gyenge szer-
vezete nem bírja elviselni a kocsik kellemetlen rázását. De
nem volt sokkal szerencsésebb és könnyebb hazatérése sem,
mint odamenetele συμβαίνει τις Ὀδύσσεια.³⁵⁹

Valószínű, hogy már Rómában hajóra szállt, bár erről
Aristides nem tesz említést. A Tiberisen haladva Ostia kikötő-
jébe ért, majd behajózott a Tyrrhén-tengerre. Csakhamar viharba
került hajója. Egy nap és egy éjjel harcolva szelekkel és hullá-

³⁵³ Aristides több ízben maga mögött hagyta a császári posta futárjait
is. 24. b. 481.

³⁵⁴ 24. b. 431. R. E. II 887. 40–50.

³⁵⁵ Masson, Collect. in Aristid. vitam VI. paragr.

³⁵⁶ Καταγωγίων δὲ ἀπορία, καὶ πλεον ἐκ τοῦ ὁροφῶν τὸ ὕδωρ ἢ ἐκ
Διὸς ἐξῶ βέον. τροφῆς δὲ καὶ παντάπασιν ἀπεκεκλειμένη, ὅτι μὴ
γάλακτος μόνου 24. b. 481.

³⁵⁷ 26. b. 502.

³⁵⁸ 26. b. 511, Masson u. o. Dio Hist. lib. 43 p. 236, 48 p. 368, 377.
Wissowa G. Religion u. Kultus der Römer² 455. old.

³⁵⁹ 24. b. 482.

mokkal,³⁶¹ negyedik³⁶¹ éjjel, elérték Szicília Pelorum hegyfokát. Sok viszontagság után kijutva a Siculum fretumból, csendesen hajóztak két éjjel és egy nap az Ión-tengeren. De Cephalleum közelében ismét hatalmas viharral kellett harcolniok.³⁶² A nehéz tengeri út első szakasza után Patraean kikötöttek. A corinthusi öblön áthaladva, Aristides kocsival átkelt az Isthmuson.³⁶³ Az aegaei tengeren sem volt sokkal könnyebb az út. Tizennégy-napi utazás után³⁶¹ Aristides Miletosba ért. Innen a Smyrna közelében levő fürdőbe sietett.³⁶⁵

A római útleírást színessé a Tyrrhén-tengeren átélt vihar teszi. Aristides három-négy szóval találóan festi a természeti erők tomboló kitörését *εὐθὺς μὲν ἐν τῷ Τυρρηνικῷ πελάγει ζάλη καὶ ζόφος καὶ λύψις καὶ ταραχὴ τῆς θαλάττης ἀκατάσχετος.*³⁶⁶ A kötőszavak halmozása hatásosan érzékelteti a vihar gyors, hirtelen kitörését. A hajósok kétségbeesetten látják, hogy halálos veszedelemben vannak. Túlvilági nyugalmmukat próbálják legalább megmenteni: hamuval hintik be fejüket *οἱ ναῦται σποδὸν καταχεόμενοι, σφῆς τε αὐτοὺς ἀπώμωζον καὶ τὸ πλοῖον.*³⁶⁷ Az emberről az író figyelmünket ismét a viharra irányítja: előbb megismerjük az okozatot, csak aztán az okot. A hajó a hullámok játékává lesz: a szél s a tenger ide-oda dobálják egész nap és egész éjjel *ἡ δὲ ἐπεισέρρει πολλὴ κατὰ πρόωρον καὶ κατὰ πρύμνῳν ἡ θάλαττα καὶ κατακλυζόμενῃ τῷτε ἀνέμῳ καὶ τοῖς κύμασι καὶ ταῦτα ἐγίγνετο ἡμέραν καὶ νύκτα.*³⁶⁸ Az élénk színekkel festett leírásból hiányzik minden egyéni

³⁶⁰ *Κατακλυζόμενῃ τῷ τε ἀνέμῳ καὶ τοῖς κύμασι καὶ ταῦτα ἐγίγνετο ἡμέραν καὶ νύκτα* 24. b. 483.

³⁶¹ A Tiberis torkolatától Puteoliba három nap alatt értek a hajók. Philostr. Apoll. VII 16. k. Puteoliból Rhegiumba egy nap alatt. Acta Apost. 28, 13.
³⁶² 24. b. 483.

³⁶³ Fr. 339. Téves Masson feltevése, miszerint Aristides körülhajózta volna a Peloponnesoszt. Masson. u. o. Aristides inkább meg akarta rövidíteni, mint meghosszabbítani a nehéz és keserves tengeri utat.

³⁶⁴ A hajók napi átlag gyorsasága 700 stadium volt. Fr. I 341. old.
³⁶⁵ Str. XIV p. 556. Semmiesetre sem lehet a hazatérés időpontját a téli időszakra, december végére helyezni. W. Schmid, R. E. II 887, 50–60, mert Aristides az őszi napéjegyenlőség után 14 napra Miletosban kikötött. A szövegben előforduló *χειμῶνος* szó itt nem telet jelent, hanem vihart. V. ö. Verg. Aen. II 111. Ugyanígyen értelemben fordul elő még Aristid. 1. b. 600 Jebb. 23. b. 458' 484, 539 Dind. Az ókorban kora ősztől késő tavaszig rendszerint szünetelt a hajózás. Vegetius IV 39. Niss. I 129. Acta ap. 28, 11. Hor. Od. I 4, 2. Liv. XXXI 47. Senki sem tette ki magát a téli tengeri utazás veszélyeinek sürgős és komoly ok nélkül, bár sokszor a viharok zúgása nem zárta el a tengert a nyereséget kereső ember elől. Plin. n. h. II 125.

³⁶⁶ 24. b. 482.
³⁶⁷ U. o.
³⁶⁸ 24. b. 482, 483.

vonás. Ezt nem találjuk meg nemcsak az egyes képek rajzában, hanem Aristides egyetlen egy útleírásában sem. Útleírásai az események naplószerű feljegyzései. Az aeseputi és római út kivételével valamennyi utazása Aesculapius parancsára történik. Tehát nem önkaratából. Ez a vallási parancsteljesítés és kényszerűség érzete felvillan minden útjának leírásánál vagy csak körvonalazásánál is Aesculapius mindig a cselekvő, Aristides pedig csak eszköz vagy legjobb esetben szemlélő.

Modern szemmel vizsgálva érthetetlennek tartjuk, hogy ez a híres rétor, akit a római birodalom nagyjai többször kegyükkel kitüntettek, akihez tanácsért maga Marcus Aurelius is fordult, el tudott merülni az Aesculapius kultusz misztikus homályában. Korának nagyképzeltségű első írója tehetségét és tollát e kultusz hirdetésére használja, azzal a mély meggyőződéssel, hogy ő isteni szolgálatban áll.³⁶⁹ Mindezt csak az akkori kor-szellem fényénél érthetjük meg. Ez volt ugyanis az a kor, mikor Artemidoros álomkönyvét írta, mikor Marcus Aurelius, Galenus valóságnak tekinthették az álmok világát. A csodák, varázslatok, babonák virágzó kora volt ez a kor, amikor Lukianos gúnyral vagy gyűlölettel, csúfolta vagy ostromozta az emberek nagy vágyakozását közvetlen isteni segély után az élet minden vonatkozásában.³⁷⁰

Aristides teljesen hatása alatt állott Aesculapius kultuszának. Aesculapius írta elő álmaiban és látomásaiban a különféle gyógy-módokat, ő buzdította vallásos énekek írására, meghatározta beszédeinek tárgyát. Aristides Aesculapius tiszteletére még éjjel, az utazókocsiban, fáklyafénynél is verseket írt.

Az író minden munkájának s kiváltképpen útleírásainak legjellemzőbb, legáltalánosabb ismertetőjegye ez a kultusz. Aristides nem azért írja le útjait, hogy visszaemlékezve önmagát vagy érdekes, színes leírásával másokat gyönyörködtessen. Utazásairól való megemlékezésével csak teljesebbé akarta tenni azt a képet, amelyet Aesculapius személyéről alkotott, amelynek alkotó elemei betegségében töltött éveinek minden eseménye, az istennel való érintkezésének minden mozzanata, csodákkal határos gyógymódjai, bemutatott áldozatai stb.³⁷¹ Az útleírások tehát csak egy kis részét alkotják a fenti nagy, mozaikszerűen összerakott képnek. Ez a kis kocka emeli a kép színességét, de ha kiemeljük Aesculapius személyének mindent

³⁶⁹ W. Christ, *Gesch. gr. u. r. Litt.* 5. 547.

³⁷⁰ U. o. Weinreich, *Typisches u. Individuelles in der Religiosität des Aelius Aristides*. *Neue Jahrb.* 17, 598. k.

³⁷¹ 24. b. 407.

berágyogó fényköréből, elveszti értékét. Útleírásaiból, kivéve a Smyrna körüli szép vidék élvezését,³⁷² hiányzik teljesen a természetérzés. A viharok leírásánál is csak a rétor keze keveri a színeket, nem érezzük olyan egyén jelenlétét, aki percnyi benyomásait azon melegében foglalja írásba.³⁷³ Aristides sokat utazott tengeren, mégis, amikor az átélt viharokat írja le, a retorikai iskolák hatástkereső eszközeinek alkalmazását érezzük.³⁷⁴ Minden szó a számára kijelölt helyen áll, de a leírás mesteri külseje ürességet rejteget, hiányzik belőle a valóságos élet lüktetése.³⁷⁵

Útleírásaiban eléggé pontosan jelöli utazásainak irányát, megemlíti néha a vidékek földrajzi viszonyait, a szálláshelyeket, néhány szóval az étkezést, de minden egyes alkalomkor megemlékezik az időjárásról.³⁷⁶ Erzékeny idegrendszerére³⁷⁷ és beteg testére az időjárás minden változása nagy hatással volt. Ezek a benyomások még húsz év távlatában sem mosódtak el. Leírásaiban a tikasztó nyári hőségtől, a mindent megdermesztő téli hidegig, az időjárás minden változásával találkozunk: kellemes nyári éjszakák, harmatos hajnalok és hideg őszi reggelek emlékét újítja fel Aristides. S ezek az elszórt, de minden utazása leírásában megtalálható, megjegyzések adják az egyedüli egyéni színt útleírásainak.

³⁷² 27. b. 534.

³⁷³ Aristides nem tudott rögtönözni. Philostr. Vit. soph. II 9. III. Christ. I. f. 544 old.

³⁷⁴ Lásd rhodosi földrengés pusztításainak leírását I. 800–801. b. Dind., vagy a pestis leírását. 24. b. 475. vagy saját betegségének leírását. 24. b. 480.

³⁷⁵ V. ö. 27. b. 534. kk. Horatius megérkezésével Feróniába, a kellemetlen éjszakai út után. Sat. I 5, 24–25.

³⁷⁶ 26. b. 502., 24. b. 481., 27. b. 534., 535., 27. b. 541.

³⁷⁷ 24. b. 466. Philostr. Vit. soph. II 9. I.

VI.

Az utazás a császárkori római polgár életének elmaradhatatlan megnyilvánulása. Az utazási lehetőségek, eszközök és az utazás száma között ugyanazt az arányt látjuk, amit napjaink hasonló tényezői között.

A császárkori irodalom útleírásainak összehasonlítása a modern irodalom hasonló természetű termékeivel, egészen különös, az akkori életfelfogásra jellemző képet ad.

Amint fenn megállapítottuk a császárkorban az emberek és közöttük azok, akik irodalommal foglalkoztak, sokat utaztak. Mégis, ebben a korban is, amely az előző időkhez hasonlítva a legtöbb lehetőséget nyújtotta az utazásra, az útleírások igen ritkák. A fentiekből következik az is, hogy ennek az irodalmi jelenségnek az okait nem külső tényezőkben kell keresnünk, hanem a császárkori ember — legyen az író vagy költő — gondolat- és érzésvilágában.

Az előző lapokon tárgyalt útleírások egymástól elütő természetűek. Horatius leírása önéletrajzának egy kis töredéke, Seneca utazásainak tapasztalatai bölcséleti elmélkedéseinek támaszpontjai. Ovidius a száműzetés nagy csapását akarja bizonyítani szomorú útjának leírásában. Aristides utazásairól írt beszámolóival Aesculapiust dicsőíti. Szent Pál utazásainak leírása az apostol hittérítő munkájának az utókor számára írt bizonyítékai.

De bármennyire is különböző a cél, amely az útleírókat vezette, legyenek azok rómaiak vagy görögök, keresztények vagy pogányok, útleírásaikban nincs nyoma annak, hogy magát az utat bármily kellemes volt is, úgy élvezték volna, mint a későbbi kor embere. Azt sem látjuk, hogy az utazások rajzában bármelyik író is szándékosan egyéni színeket kevert volna.

A természeti képek leírása kis helyet foglal el a császárkori útleírásokban vagy éppen hiányzik. Téves volna azonban azt a következtetést levonni, hogy a régiek egészen közömbösek lettek volna a természet szépségeivel szemben, hiszen ez a szépség éppen a görögöket és rómaiakat minden gazdagságával körülvette... *den mächtigen Eindruck, den die Natur*

*auf den Griechen machte, das innige Interesse, mit dem er die Vorgänge in der Natur belauschte und menschlich deutete...*³⁷⁸

A természet ábrázolásának vagy leírásának előfeltételeit a természet szemléletet és megismerést, a régieknél is megtaláljuk. De hiányzik a természet szépségeinek átélése. Az ég az ő diszeivel, a nap, a hold, a völgy, erdő, mező, villámlás és dörgés, zivatar és szép idő, az ellentétek örök változata nem ragadták meg a császárkori író képzeletét olyan erővel, hogy annak hatására benyomásait írásaiban megörökítette volna. A szentimentális és álmodozó elmerülés a természet életében a régieknek teljesen ismeretlen volt.³⁷⁹ Egy-egy természeti kép leírása nem jelentett többet az író számára mint egy ruha, harc vagy fegyver leírása. Hiányzik az az érzékenység és az a bensőséges vágy, amely a modern korok íróját a természethez vonzza.

A görög irodalom virágzó korában is az ember személye állott az irodalmi műfajok középpontjában. A természet, mint költői téma s a leíró költészet, mint az irodalom külön ága, teljesen ismeretlen.³⁸⁰ A falusi életet kedvelő, a praktikus tevékenység iránt fogékony római nép az ő hideg józanságával még távolabb állott az ideáлизáló természeti szemlélettől, mint a görög.³⁸¹ Így magyarázható az, hogy a császárkori írók nem tartották fontosnak az általuk beutazott vidék természeti szépségéről megemlékezni. Aristides, mikor Kis-Ázsia legszebb vidékén járt, elegendőnek találta mindössze azt megjegyezni, hogy a vidék szép. Ovidius elindulásakor Rómát utoljára a holdfényben látta. Milyen szívesen idézett volna ennél a képnél egy modern költő! Ovidius pedig, aki máskülönben annyira szeretett kitérni a mellékkörülményekre, alig emlékezik meg erről egy-két mondatban.

A régiek a természet kiapadhatatlan rejtélyeit kutató szemmel vagy rettegő lélekkel vizsgálták, szépségeit megcsodálták éppen úgy, mint egy szép szobrot, vagy építészeti műremeket.

³⁷⁸ Alfr. Biese, *Die Entwicklung des Naturgefühls bei den Griechen* 1882. 9. old. id. W. Gemoll, *Realien bei Horaz*. Berlin, 1892. 125. old.

³⁷⁹ Grosse, *Über die Naturanschauung bei alten griechischen u. römischen Dichter*. Progr. Aschersleben Realgymn. 1890. 17. old. id. Gemoll u. o. 124. old. ... *ein sentimentales Versenken in die Natur... wie es den Alten stets fremd blieb und auch in der modernen Entwicklung erst spät zur vollendeten Ausbildung gekommen ist*. Fr. 488.

³⁸⁰ *Die Naturbeschreibung, die es bezweckt und erreicht, den Eindruck der geschilderten Szenen zu reproduzieren, die dargestellte Natur vor die Seele des Lesers zu zaubern... ist einer der modernsten Zweige der Literatur...* Fr. 489.

³⁸¹ A Humboldt, *Kosmos* Bd. I. 4. old.

Bár az írók lelke befogadta a szépségeket, ezek az esztétikai benyomások nem váltak érzelmi forrásokká. Így nem is ösztönözhatték az írókat irodalmi megnyilatkozásokra.

A természetnek még viszonylag Horatius juttat legnagyobb teret útirajzában. Ez érthető is, hiszen a természet iránti fogékonyság is éppen az ő költészetében nyilvánul meg leginkább. Horatius a természetben testi és lelki felfrissülést, erkölcsi emelkedést és esztétikai kielégülést talált.³⁸²

A császárkori útleírások legfontosabb jellemvonása az írók egyéni benyomásainak hiánya vagy igen csekély volta. Ezt a jelenséget nemcsak abból magyarázhatjuk, hogy a római emberről igen sokszor a fejlődés magas fokára jutott retorikai iskolák típusnevelő törekvése igyekezett az egyéni szintet letölteni,³⁸³ hanem abból a tényből is, hogy a római, sajátos déli természetében rejlő adottságok miatt, nem szívesen utazott.³⁸⁴

Jellemző vonások ezek mind a görög, mind a római irodalomban. Mégis ezeket az útleírásokat úgy tekinthetjük, mint halvány körvonalakkal felrajzolt alappilléreket, a későbbi építők számára. Csekély számuk ellenére, vagy éppen ezért, műfaji szempontból ezek az útleírások értékes emlékek és ennek a műfajnak történeti fejlődése szempontjából semmivel sem érdektelenebbek a dráma, vagy akármilyen más műfaj első emlékeinél.

³⁸² W. Gemoll, *Realien bei Horaz*. 126. old.

³⁸³ Borzsák I. Πολυθρόλητα παραδείγματα EPhK. 1941 II 161. k.

³⁸⁴ *Die Beschränkung der Reisen im Altertum auf ein verhältnismässig enges Ländergebiet war zwar zunächst und hauptsächlich durch den Mangel des germanischen Wandertriebes bedingt, doch hängt sie auch, wie es scheint, mit der Beschränkung des Naturgefühls auf ein enges Gebiet der Erscheinungen zusammen.* Fr. 488.

Tartalomjegyzék.

	Oldal
Bevezetés	3
I. Utazások Itália területén:	
a) Utazás Rómából Brundisiumba	10
b) Utazás Nomentumba	24
c) Kirándulás Cumae közelébe	26
d) Utazás Neapolisból Puteoliba	28
e) Utazás Baiából Neapolisba	28
f) Utazás Rómából Tomiba	31
II. Utazások Itália területén kívül:	
1. Utazás Jeruzsálemből Rómába	36
2. Utazások Kis-Ázsiában:	
a) Utazás Adrianiból Aesepus folyóhoz	40
b) Utazás Cyzicusba	42
c) Utazás Adrianiból Smyrnába és Smyrnából Pergamumba	44
d) Utazás Chiosba	47
e) Utazás Adrianiból Rómába	48
Befejezés	53

Életrajz.

1917 június 6-án születtem Törökszentmiklóson. Középiskoláimat a Szent Vince Nővérek vezetése alatt álló szatmárnémeti leánygimnáziumban végeztem. 1934 júniusában a nagykárolyi állami fiúgimnáziumban érettségit tettem. Az 1934/35. tanévtől az 1937/38. tanévig a kolozsvári v. I. Ferdinánd Tudományegyetem hallgatója voltam. 1938 októberében tanári oklevelet szereztem, latin-görög nyelvből. Az 1938/39 és 1939/40. tanévben a kolozsvári áll. leánygimnáziumban az előírt két éves pedagógiai gyakorlatot végeztem el. 1940 okt. 11. óta a kolozsvári m. kir. áll. leánygimnáziumban működöm, mint a latin-görög szak h. tanára. 1941 január 1-től a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Classica-Philologia és Ókori Történeti Intézetének díjtalan gyakornoka vagyok.

DISSERTATIONES
SODALIUM SEMINARII PHILOLOGICI
UNIVERSITATIS LITTERARUM REGIAE HUNGARICAE
FRANCISCO-IOSEPHINAE

NOVA SERIES

- I. De Iano Pannonio interprete Graecorum.
Scripsit Ladislaus Juhász. Szegedini
MCMXXVIII.*
- II. Platon Apológiájának történetisége.
Írta Papp János. Szeged, 1933.*
- III. Romulus Amasaeus. Egy bolognai humanista
magyar összeköttetései a XVI. század ele-
jén. Írta Révész Mária. Szeged, 1933.*
- IV. Plinius panegyricusa és a görök retorikai
elméletek. Írta Visy József. Szeged, 1936.*
- V. Áttelepítés és eltelepedés a görögök törté-
nelmében a történeti idők kezdetétől 362-ig
Kr. e. Írta Szádeczky-Kardoss Samu.
Kolozsvár, 1941.*
- VI. Útleírások a római császári korban. Írta
Varga Valéria. Kolozsvár, 1942.*